

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥

पूज्यपाद अहमविद्वरिष्ठ सहगुरुपरमात्मा

श्रीमन् नाथशर्माप्रणीत

श्रीप्रश्नोत्तररूपे विविध उपदेश ॥

जिज्ञासुजनानां हितार्थे प्रकट करणार

जीष्वाभास भावश्च वशील.

लाघुपद, कठियापाद,

प्रश्नोत्तरेण यज्ज्ञानं धीरेण हृदि धारितम् ।

गुरुपादप्रतापेन वज्रवत्तद्दृढं भवेत् ॥ १ ॥

अर्थः—श्रीगुरुपरमेश्वरी इपाथी धीर पुष्टे प्र-
श्नोत्तरपदे के ज्ञान उदयमां धारणु क्यु ते पदानी
पेदे हठ थाय छे.

सर्व अधिकार स्वाधीन.

शके १८२६. संवत् १८६१. श्रीस्ताब्द १८०५.

मूल्या ३. ०-३-६

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ .ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૧૨૧-૬

વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ

વિદિધ ઉપદેશ

વિષય

૮૨ : ૫૬૨૫

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥

पूज्यपाद ब्रह्मविद्भरिष्ठ सद्गुरुपरमात्मा

श्रीमन् नाथशर्माप्रणीत

श्रीप्रश्नोत्तररूपे विविध उपदेश ॥

निम्नासुबनोना सिताये प्रकट करनार

जीष्वाभाध भावञ्च वशील.

लाञ्छवड, काठियावाड.

प्रश्नोत्तरेण यज्ज्ञानं धीरेण हृदि धारितम् ।

गुरुपादप्रतापेन वज्रवत्तद्दृढं भवेत् ॥ १ ॥

अर्थः—श्रीगुरुवर्यणी कृपायी धीर पुरुषे प्र-
श्नोत्तरवडे ने ज्ञान हृदयमां धारण कर्तुं ते वज्रणी
चेडे दृढ थाय छे.

सर्व अधिकार स्वाधीन.

शके १८२६. संवत् १८६१. श्रीस्ताब्द १८०५.

भूदय ३. ०-३-६

સુખસ્ય કારણં જ્ઞાનમજ્ઞાનં દુઃખકારણમ્ ।

કટીબદ્ધસ્તતો ભૂત્વા ધીરો જ્ઞાનમવામુયાત્ ॥ ૧ ॥

ઋતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ સ્યાદિતિ શ્રુત્યા સુઘોષિતમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નઃ કર્તવ્યો જ્ઞાનાય સુવિવેકિના ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—જ્ઞાન સુખનું કારણ છે, ને અજ્ઞાન દુઃખનું કારણ છે,
માટે કેડ બાંધીને ધીર પુરુષે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

“ આત્મજ્ઞાનવિના મુક્તિ નથી ” એમ શ્રીશ્રુતિભગવતી પોકારીને કહે છે, તેથી સુવિવેકી પુરુષે આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

આણંદજી વહાલજી વકીલ.

પોરબંદર, કાઠિયાવાડ.

૧૨૭૬

વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

ગુજરાત ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

પ ૨ : ૫૨૩૫

પ્રસ્તાવના.

પૂજ્યપાદ પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નાથશર્મા-નથુ રામશર્મા-એ કૃપા કરીને જિજ્ઞાસુજનોને ભિન્ન ભિન્ન ધાર્મિક વિષયોનું સામાન્યજ્ઞાન થવાને કથાપ્રસંગે જે પ્રશ્નો ચર્ચેલા, તે એકત્ર કરી, તેવા જનોના હિતાર્થે પ્રશ્નોત્તરરૂપે આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે.

ગ્રંથ લખવાની ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિઓમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપે લખવાની પણ એક પદ્ધતિ છે. સંસ્કૃતમાં શ્રીશિવપાર્વતીના સંવાદરૂપે અથવા શ્રીગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે લખાયેલા ગ્રંથો આપણે જોઈએ છીએ. શાળાશિક્ષણના ગ્રંથમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે “ પ્રશ્ન એ જાણે મનનું હજી છે, ” અર્થાત્ હજી જેમ જમીનને ખેડીને ખીજને સારી રીતે ઉગાડવાને યોગ્ય કરે છે, તેમ પ્રશ્ન મનને જાગૃત્ કરીને કહેવાના વિષયને ગ્રહણ ધારણ કરવાને યોગ્ય કરે છે, આ, આ પદ્ધતિનો એક મોટો લાભ છે.

જોકે કોઈ પણ વિષયનું સાંગોપાંગ વિશેષજ્ઞાનજ તે વિષયનું ખરું જ્ઞાન કહી શકાય, તોપણ સ્વશક્તિની ન્યૂનતા વા અતિશય પ્રવૃત્તિઆદિને લીધે ઘણા ગ્રંથો વાંચીવિચારીને ભિન્ન ભિન્ન વિષયનું તેવું જ્ઞાન મેળવવાનું જેનાથી ન બનતું હોય તેમને ઉપયોગી વિષયનાં માત્ર મૂળતત્ત્વો જાણવાથી પણ કેટલાક લાભ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ઉપયોગી વિષયનાં માત્ર મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન મનુષ્યજિજ્ઞાસાની સામાન્યરીતે તૃપ્તિ કરીને તેનામાં જનમંડળમાં બેસવાની યોગ્યતા આણે છે એટલુંજ નહિ, પણ મનગમતા વિષયનું વિશેષજ્ઞાન મેળવવાની શુભેચ્છા પણ ઉત્પન્ન કરે છે, ને તેમ થવાથી મનુષ્ય પોતાના ઇચ્છિત વિષયમાં યોગ્ય સાધનોદ્વારા કુશળતા મેળવી વિશેષ

જ્ઞાનવાળો થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યોને આ લાભ થવા ઉપરાંત વિ-
શેષજ્ઞાનવાળાને પોતાનું જ્ઞાન સંક્ષેપમાં સંધરી રાખવાને તથા તેનું
સ્મરણ કરી જવાને પણ આ પુસ્તક સાધનરૂપ થશે.

આ પુસ્તકમાં મુખ્યત્વે વેદાંત, યોગ, ભક્તિ, પરદર્શન, મુખ્ય
ધર્મો ને સંપ્રદાયો, તથા જ્યોતિષ વગેરેની કેટલીક આવશ્યક વાતો
અતિસંક્ષેપમાં દર્શાવી છે. આશા છે કે નિરાસુવર્ગ તેનો લાભ ભઈ
પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરશે. ઇતિ શિવમ્.

નિજામુ.

પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠાંક.

- તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ, ને કરણની સંખ્યા ને નામો, તથા રાશિઓનાં નામો ને તેમના સંબંધનું અન્ય વર્ણન.... ૧-૨
- અધિકમાસ આવવાનો સમય, તેનું કારણ, અગત્યના પ્રહોનું વર્ણન, ને ઋતુઓનાં નામો. ... ૩
- ચાર્વાકનાં, શ્વેતવાદીનાં, ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીનાં, ને જૈનના મતનું ટુંકામાં નિરૂપણ... ૩-૫
- યાહુદીધર્મનું, ખ્રીસ્તીધર્મનું, ને મુસલમાનીધર્મનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન. ૬
- રામાનુજચાર્યનાં, વલ્લભાચાર્યનાં, મધ્વાચાર્યનાં, નિંબાર્કાચાર્યનાં, ને સ્વામિનારાયણના મતનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ. ૭-૯
- મુખ્ય નરકોનાં, સાત દ્વીપોનાં, સાત સમુદ્રોનાં, સાત લોકોનાં, સાત પાતાળનાં, સાત મહર્ષિઓનાં, બ્રહ્માના ચાર માનસપુત્રોનાં, ચૈત્ર મનુઓનાં, ને યાર આદિત્યોનાં નામો. ૯-૧૦
- આઠ વસુઓનાં, અગ્નીચાર રુદ્રોનાં, યાર સાધ્યદેવોનાં, દશ વિશ્વદેવોનાં, સૂર્યની યાર કન્થાનાં, ચંદ્રની સોળ કળાનાં, ને અગ્નિની દશ કલાનાં નામો ... ૧૧
- જીવનું તથા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, તેમના ગુણો ને તેમના ઉપા-

ધિનું કથન, અને આત્માનું તથા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ....	૧૨
વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સંમોધાન, ઉપરોમ, તિ- તિક્ષા, ને મુમુક્ષુતાનાં લક્ષણો...	૧૩
નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનું કથન, વિવેક તથા વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયો, ને મુમુક્ષુનું લક્ષણ...	૧૪
ત્રિવિધ દુઃખોનાં નામો ને લક્ષણો, શ્રવણ મનન ને નિ- દ્વિધ્યાસનાં લક્ષણો, તથા તાત્પર્યનો નિર્ણય કરનારાં છ લિ- ંગોનાં નામો ને લક્ષણો....	૧૫
બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનાં સાધનો, તથા મોક્ષના ને ક્રમમોક્ષના પ્રકાર તેમનાં લક્ષણોસહિત.	૧૬
અવિદ્યાનું ને શરીરમાં અવિદ્યાના કાર્યનું વર્ણન, ત્રણ શરી- રોનાં નામો ને તેમનાં સ્વરૂપો, તથા કર્મેન્દ્રિયો જ્ઞાનેન્દ્રિયો ને પ્રાણોનાં નામો....	૧૭
અંતઃકરણનો અર્થ, તેની અવસ્થાઓની સંખ્યા, ને તે અ- વસ્થાઓનાં સ્વરૂપો.	૧૭-૧૮
અંતઃકરણના વૃત્તિભેદ પ્રકાર ને તેમના ધર્મો, અને જ્ઞાને- ન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયનો અર્થ ને તેમનાથી થતાં જ્ઞાનો તથા કર્મો.	૧૮
કોશનાં નામો ને સ્વરૂપો, ત્રણ શરીરોમાં પાંચ કોશોની સ્થિતિ, આત્માનો શરીર તથા કોશોસાથે કલ્પિતસંબંધ, અને આત્મા તથા શરીરના સ્વભાવ...	૧૯
લક્ષણસહિત કૃષ્ણના પ્રકાર, ચિત્તના દોષોનાં નામો સ્વરૂપો ને તેમને દૂર કરવાના ઉપાયો, તથા ત્રિદાસાસનો અર્થ ને તે- ની સાત અવસ્થાઓનાં નામો ને સ્વરૂપો....	૨૦
ઉપાસકના બ્રહ્મલોકપ્રતિ જવાના માર્ગનો ક્રમ, તથા વેદાંત-	

ના અનુબંધચતુષ્ટયનાં નામો ને તેમનાં સ્વરૂપો.	૨૧
ત્રણ પ્રકારના દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિમાં અજ્ઞાનના નાશની પરંપરાવડે અગત્ય.	૨૨
વ્યષ્ટિઅવિદ્યા ને માયાનો ભેદ, તથા આંતરશત્રુઓનાં નામો સ્વરૂપો ને તેમને જિતવાના ઉપાયો.... ..	૨૩
ભૂમિઓનાં નામો ને તે આત્માના ધર્મો નથી એવું કથન, શ્રિદાસાસના ભાગો, શબ્દના પ્રકારનું કથન, અને લય વિ-ક્ષેપ કષાય ને રસાસ્વાદનાં સ્વરૂપો તથા તેમને દૂર કરવાના ઉપાયો.	૨૪-૨૫
જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓનાં નામો ને સ્વરૂપો, તથા તે ભૂ-મિકાઓને પામેલાઓના સંબંધમાં કેટલુંક જાણવાયોગ્ય વ-ર્ણન, અને વેદાંતમાં માનેલા છ અનાદિ પદાર્થોનું કથન...	૨૬-૨૭
પાંચ પ્રકારના ભેદનું વર્ણન, યોગનાં આઠ અંગોનાં નામો, તથા પાંચ પ્રકારનાં યમોનાં નામો ને સ્વરૂપ.	૨૮
બ્રહ્મચર્યના પ્રકાર તથા પાંચ પ્રકારના નિયમોનાં નામો ને સ્વરૂપો.	૨૯
આસનનું સ્વરૂપ, આસનોની સંખ્યા, ને મુખ્ય ત્રણ આ-સનોનાં સ્વરૂપ.	૩૦
આસનજયના ઉપાય ને આસનજયથી થતા લાભો, તથા પ્રાણાયામનો અર્થ તેના પ્રકાર અને અનુલોમવિલોમઆદિ નવ પ્રકારના પ્રાણાયામોના સ્વરૂપનું તથા તેઓદ્ધારા ઉપ-જતા ફળનું કથન... ..	૩૧-૩૨
યમ, નિયમ, ને આસનને પરિપક્વ કર્યાંધિના પ્રાણાયામનો અભ્યાસ ન કરવો; તથા પ્રસાદાર, ધારણા, ધ્યાન, ને સ-	

માધિનું વર્ણન.	૩૩
સંયમ, વિવેકપ્રાપ્તિ, ને ધર્મમેધસંમાધિનું નિરૂપણ; તથા કર્મના પ્રકાર ને તેમનાં સ્વરૂપો.	૩૪
સંપ્રજ્ઞાત ને અસંપ્રજ્ઞાતયોગનું સ્વરૂપ, સંપ્રજ્ઞાતયોગના ચાર પ્રકાર, ને યોગનું સ્વરૂપ....	૩૫
પ્રમાણુઆદિ ચિત્તની પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ ને વૃત્તિઓના જે ભેદો, અને પ્રમાણુના છ પ્રકાર તથા તેમનાં સ્વરૂપો...	૩૫-૩૬
પ્રત્યક્ષપ્રમાણુના પાંચ પ્રકાર ને તેમનાં સ્વરૂપો; તાકિકોને, સાંખ્યયોગવાળાને, ને વેદાંતિઓને મતે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુનું સ્વરૂપ; તથા અનુમાનપ્રમાણુના ત્રણ ભેદો ને તેમનાં સ્વરૂપો.	૩૭
ચાર્વાકથી માંડીને તાંત્રિકોપર્યંતના મતે પ્રમાણુની સંખ્યા, પ્રમાતાચેતન, પ્રમાણુચેતન, પ્રમેયચેતન, ને પ્રમિતિચેતનનું સ્વરૂપ.	૩૮
શક્તિવૃત્તિનું ને લક્ષણાવૃત્તિનું તેમના ત્રણ ત્રણ ભેદોસહિત નિરૂપણ....	૩૯
શબ્દનું જ્ઞાન થવામાં જે ચાર સહકારી છે તેમનું વર્ણન...	૪૧
પ્રત્યક્ષઆદિ છ પ્રકારની પ્રમા ને તેમનાં કરણો, અભાવપ્રમાનું પરોક્ષપણું, અધ્યાસનો અર્થ, ને જ્ઞાનાધ્યાસ તથા અર્થાધ્યાસનું સ્વરૂપ....	૪૨
ચાર વેદોનાં ચાર મહાવાક્યો, તથા ચાર ઉપવેદો ને તેમના વિષયો....	૪૩
વેદનાં છ અંગોનું વર્ણન, ચાર વેદોનું પરિમાણ, ચાર વેદોની શાખાઓ, ને ચાર વેદોનાં બ્રાહ્મણો	૪૪
છ દર્શનનાં નામો, તેમના કર્તાનાં નામો, અને પ્રત્યેકનો મુ.	

- મ્ય વિષય; તથા ન્યાયદર્શનમાં કહેલા સોળ ને વૈશેષિકદર્શનમાં કહેલા સાત પદાર્થોનાં નામો; અને વૈશેષિકદર્શનમાં કહેલા દ્રવ્યની સંખ્યા, નામ, ને તેમનું સ્વરૂપ. ... ૪૪-૪૫
- તાર્કિકાએ માનેલા ગુણોની સંખ્યા તથા નૈયાયિકાએ માનેલા પાંચ કર્મોનું સ્વરૂપ, તથા સામાન્ય, સમવાય, ને વિશેષનું વર્ણન... ૪૬
- પુરાણો તથા ઉપપુરાણોની સંખ્યા, નામો, ને તેઓમાંનો મુખ્ય વિષય; તથા સ્મૃતિઓનો મુખ્ય વિષય, તેમની સંખ્યા, ને મુખ્ય સ્મૃતિઓનાં નામો. ... ૪૬-૪૭
- વિદ્યાનાં અદાર પ્રસ્થાનોનાં નામો, તથા ચાર ઋત્વિજ્ઞેનાં નામો ને તેમનાં કામો... ૪૭-૪૮
- આચાર્ય ને શિષ્યનાં લક્ષણો, તથા જીવના શરીરમાં તથા ઈશ્વરના લીલાશરીરમાં રહેલી વિલક્ષણતા.... ૪૮-૪૯
- જીવનું બ્રહ્મથી બાધસામાન્યાધિકરણ ને આત્માનું જીવથી મુખ્યસામાન્યાધિકરણ, જીવન્મુક્ત તથા વિદેહમુક્તિનો ભેદ તથા જીવન્મુક્ત ને વિદેહમુક્તનાં લક્ષણ, અને પુર્યષ્ટકમાંની આઠ પુરીઓનાં નામો.... ૫૦
- તાર્કિકાના, સાંખ્યયોગવાળાના, ઉપાસકોના, પૂર્વમીમાંસકોના, ને વેદાંતિઓના મોક્ષનાં સ્વરૂપ; તાર્કિકાએ માનેલાં એક-વીશ પ્રકારનાં દુઃખો, યાત્રીની બાહ્યસ્થિતિ પ્રારબ્ધાધીન છે, અને વિહિત ને નિષિદ્ધકર્મનું સ્વરૂપ, તથા વિહિતકર્મના ચાર પ્રકાર.... ૫૧
- સંચિત, ક્રિયામાણ, ને પ્રારબ્ધનું સ્વરૂપ; તથા પાપર, વિષમી, જિજ્ઞાસુ, ને મુક્તનું લક્ષણ. ... ૫૨

શરીરમાંના સાત ધાતુઓનાં નામો, તથા સામાન્યચેતન ને વિશેષચેતનનું સ્વરૂપ.	૫૩
અસત્પ્ર્યાતિ, આત્મપ્ર્યાતિ, એ પ્રકારની અન્યથાપ્ર્યાતિ, અપ્ર્યાતિ, ને એ પ્રકારની અનિર્વચનીયપ્ર્યાતિનું સ્વરૂપ; તથા અસત્પ્ર્યાતિ, આત્મપ્ર્યાતિ, એ પ્રકારની અન્યથાપ્ર્યાતિ, ને અપ્ર્યાતિનું મિથ્યાપણું.... ..	૫૩-૫૬
અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ, ને અસંભવદોષના સ્વરૂપપૂર્વક નિર્દોષલક્ષણનું કથન, તથા અભાવની સંખ્યા, નામો, ને સ્વરૂપો. ઇદ્રિયો ને અંતઃકરણના દેવોનાં નામો, ને વેદાંતની રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન.... ..	૫૭
સાંખ્ય ને યોગની રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન, તથા આરંભવાદ, પરિણામવાદ, ને વિવર્તવાદનું નિરૂપણ.	૫૮
ઉપાદાનકારણ ને નિમિત્તકારણનું સ્વરૂપ, તથા ઇશ્વર આ જગતનું ઉપાદાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે એવું કથન....	૫૯-૬૦
ચાર ખાણોનાં, ચાર ભક્તોનાં, ને નવધા ભક્તિનાં નામો તથા તેમનાં સ્વરૂપો.	૬૦-૬૧
પ્રલયના પ્રકાર, તેમનાં નામો, ને તેમનાં સ્વરૂપો; તથા શરીરમાંની મુખ્ય ત્રણ નાડીઓનાં નામો, તેમના દેવો, તેમનાં સ્થાનો, ને સુષુપ્તનાડીમાંનાં મુખ્ય ચક્રો.	૬૨
બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ ને તટસ્થલક્ષણ, જીવનાં ત્રણ પ્રકારનાં નામ ને સ્વરૂપ, પાંચ ઉપપ્રાણનાં નામ ને તેમનાં કર્મો, તથા છ ભાવવિકારનાં નામો.	૬૩
ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદો ને ત્રણ પ્રકારના ભેદોનાં નામો ને સ્વરૂપ, તથા ચાર પુરુષાર્થનાં લક્ષણો.	૬૪

- જ્ઞાનનાં વીંશ સાધનો, મૂલાજ્ઞાન ને તૂલાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, અને
પ્રમાણુગત અસંભાવના ને પ્રમેયગત અસંભાવનાનું સ્વરૂપ.... ૬૫
- લોકૈષણા, પુત્રૈષણા, ને વિત્તૈષણાનાં લક્ષણો; શુદ્ધઅહંકાર ને
અશુદ્ધઅહંકારનાં સ્વરૂપો; આવરણના હેતુરૂપ ને વિક્ષેપના
હેતુરૂપ શક્તિઓનાં સ્વરૂપ; અને સગુણક્રિપાસના ને નિર્ગુ- ૬૬
ણક્રિપાસનાનું લક્ષણ.
- બે પ્રકારના સંન્યાસનું નિરૂપણ; તથા વાદ, જલ્પ, ને વિ- ૬૭
તંકનું સ્વરૂપ.
- કર્મનાં પાંચ પ્રકારનાં ફળોનું વર્ણન, ચિત્તનિરોધના ઉપાયો,
માક્ષના ચાર દ્વારપાળો, તથા જ્ઞાનના ત્રણ પ્રતિબંધકોનું વર્ણન... ૬૮-૬૯
- અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, ને અભિનિવેશનાં સ્વરૂપો;
તથા જીવન્મુક્તિનાં પાંચ પ્રયોજનોનાં નામો ને સ્વરૂપો ... ૬૯
- જગતના મિથ્યાપણામાં પાંચ દૃષ્ટાંતો, ભગવાનશબ્દનો અર્થ,
ઈશ્વરનાં છ જ્ઞાનોનું વર્ણન, તથા આઠ પ્રકારના વ્યભિચાર-
રૂપનું નિરૂપણ. ૭૦
- આઠ પ્રકારના મદનાં ને નવ પ્રકારના રસનાં નામો, અને
વદ્ધતોવ્યાઘ્રાતનું સ્વરૂપ, તથા આત્માશ્રયાદિ છ પ્રકારના
દોષોનાં સ્વરૂપો. ૭૧
- અનાત્માના તથા આત્માના ધર્મો, હૈંકારની માત્રાઓ, તથા
વિદેહ ને પ્રકૃતિલયનું સ્વરૂપ. ૭૨
- પ્રમાણુગત અસંભાવના, પ્રમેયગત અસંભાવના, ને વિપરી-
તભાવનાને દૂર કરવાનાં સાધનો; ક્રિપાયપ્રત્યયયોગીનું સ્વરૂપ;
તથા નવ યોગવિધોનાં નામો ને તેમનાં સ્વરૂપો.... ૭૩
- વિક્ષેપની સાથે યનારાં ચાર યોગવિધોનાં નામો ને તેમનાં

સ્વરૂપો; દેશ, કાળ, ને સમાપત્તિનો અર્થ; તથા ત્રણ પ્ર- કારની સમાપત્તિનાં નામો ને સ્વરૂપો. ૭૪
ક્રિયાયોગનું ને કલેશોની ચાર પ્રકારની અવસ્થાઓનું વર્ણન, વિવેકીની છેવટની સાત પ્રકારની પ્રજ્ઞાનાં સ્વરૂપો, તથા ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ, ને અવસ્થાપરિણામનાં સ્વરૂપો. ૭૫-૭૬
જીવિના પરાર્થ ને સ્વાર્થનું નિરૂપણ, ને જૂતોનાં તથા ઇન્દ્રિ- યોનાં પાંચ પાંચ રૂપોનું વર્ણન. ૭૭
ચાર પ્રકારના યોગોઓનું ને પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓનું વર્ણન. ૭૮
અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓનાં નામો ને સ્વરૂપો, તથા મહા- પાતકોનાં ને મુખ્ય ઉપપાતકોનાં નામો. ૭૯
મહાપાતકો ને ઉપપાતકોથી દૂર રહેવાનું કારણ, વાણીના પ્રકાર, નામ, ને શરીરમાં તેમનાં સ્થાનો. ૮૦

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠાંક.	પંક્ત્યંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૫	૧૪	સમાધ	સમાધિ
૬૯	૨૦	પાતાના	પોતાના
૫૨	૧૪	પાર—ક્ષણ	પા—રક્ષણ
૭૪	૪	ભૂમિકની	ભૂમિકાની

॥ ॐ ॥

॥ मंगलाचरणम् ॥

॥ श्रीसद्गुरूपरमात्मस्तुतिः ॥

अनुष्टुप्वृत्तम् ॥

योऽस्मान् प्रेक्षति प्रेम्णा नित्यं निष्कामकर्मसु ।
तं श्रीमन्नथुरामारुयं गुरुं वयमुपास्महे ॥ १ ॥

क्लेशकर्मादिहीनाय श्रीमच्छंभुस्वरूपिणे ।

अखंडानंददश्रीमन्नथुराम नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥

निर्लेपांशमसंगमत्वणुतरं रूपानुपेतं विभुं,
• दिव्यं सर्वगतं च पूर्णमधिपं सर्वस्य मूलं ध्रुवम् ।
सत्यं केवलमप्रमेयमगुणं सद्भक्ततंत्रं प्रभुं,
तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ १ ॥
• श्रीयोगांबुनिधेः शरच्छशधरं मायाक्षपाया रविं,
वज्रं मोहगिरेः कृतांतकरिणः पंचाननं चोत्कटम् ।
माराहोर्विनतासुतं निजनृणां स्वःपादपं सर्वदा,
तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ २ ॥

गंभीरं जितषड्गुणं धृतियुतं क्षान्तं च दान्तं मुनि,
 शान्तं कोविदमप्रमत्तमनिशं सभ्यं पुनीतं परम् ।
 मायापेतमुदारमीशानिरतं प्राप्तात्मतत्त्वामृतं,
 तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ ३ ॥
 जन्म ब्रह्मकुले परोपकृतये धृत्वेह पृथ्वीतले,
 तत्त्वं बोधयतीति यः करुणया वेदांतवाक्यैः सदा ।
 ज्ञादयं चाथु निवारयत्यथ नृणां दत्त्वाऽऽत्मविद्यां परां,
 तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ ४ ॥
 संसारोऽर्कफलोपमोऽतिविरसो नूनं सदा वस्तुतोऽ-
 प्याभासाम्रफलाभ उत्तमरसो रम्यो हरेर्मायया ।
 इत्थं ज्ञानमृतं ददाति च सदा यः स्वाश्रितेभ्यः स्वयं,
 तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ ५ ॥
 ज्ञानं यस्य परं धो भवत्तरोर्वातो भ्रमांभोभृतां,
 द्वैतब्रजस्य हिमं दुरूहसमिधां दीप्तानलश्रानिशम् ।
 सदैवो विषयामयस्य च सदाऽऽनंदस्य यः कारणं,
 तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ ६ ॥
 सौजन्यैकशुभास्पदं नयनिधिं सौशील्यसीताचलं,
 सौभाग्याकरमुत्तमं गुणघनं सारल्यसम्प्रायतम् ।

कारुण्यांबुधरं विवेकनगरं मांगल्यरत्नाकरं,
तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ ७ ॥
प्रत्यूषारुणवच्छरीरमखिलं श्वेतांबरालंकृतं,
भाले भस्मसितत्रिपुंड्रललितं कंठे क्षिवाक्षावलीम् ।
मुद्रां ज्ञानमयीं धृतां करतले सिद्धासने संस्थितं,
तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ ८ ॥
ये त्वासन्मनुजाः पुरा स्मरयुता मांसाशना मद्यपा-
स्ते ज्ञाताः शुभबुद्धयो हरिरता यस्य प्रसादादरम् ।
यः सत्कर्मसु योजयत्यविरतं स्वीयाश्रितान्सेवकान्,
तं श्रीमन्नथुरामदेशिकवरं वंदे सुभक्त्याऽनिशम् ॥ ९ ॥
इत्येवं शिवदं परं स्तवमिदं पापौघतापापहं,
तद्भक्त्या गिरिजादिशंकरकृतं श्रीसद्गुरुप्रीतये ।
यो भक्त्या शृणुयात्पठेच्च सततं मातश्च सायं च वा,
जीवन्मुक्तपदं लभेत् स जनो निस्तापतां च व्रजेत् ॥ १० ॥

वसंततिलकावृत्तम् ॥

यद्बोध आशु दुरितानि निहन्ति नित्यं,
हृदोषसार्थमखिलं च करोति दूरम् ।

यत्पादपंकजरजश्च तनोति मुक्तिं,

वंदे तमन्न सुगुरुं नथुरामसंज्ञम् ॥ ११ ॥

માલિનીવૃક્ષમ્ ॥

શિશુદિનમાણિદેહં નૂતનાબ્જાયતાક્ષં,

મધુરમૃદુલવાક્યં મંદહાસ્યાસ્યમુદ્રમ્ ।

દ્વિરદવરગતિં ચ સ્નિગ્ધભાવાદ્ર્દદૃષ્ટિં,

સકલશુભગુણાઢ્યં સદ્ગુરું તં નતોઽસ્મિ ॥ ૧.૨ ॥

અર્થ:—જે અમને પ્રેમપૂર્વક નિત્ય નિષ્કામકર્મમાં ગ્રેરે છે તે

પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માને અમે ઉપાસી-
એછીએ. ૧.

હે અખંડાનંદદાતા પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામ-
શર્મા ! ક્લેશ, કર્મ, વિપાક. ને આશય એ આરેથી રહિત શ્રીમત્
શંભુસ્વરૂપ એવા આપશ્રીને અમારા નમસ્કાર હો. ૨.

જે નિલેપ, અસંગ, સૂક્ષ્મતર, રૂપરહિત—નિરાકાર, વિભુ, દિ-
વ્ય, સર્વવ્યાપક, પૂર્ણસ્વરૂપ, ઈશ, સર્વના કારણરૂપ, અચળ, સ-
ત્ય, કેવળ—માયારહિત, અપ્રમેય—માપમાં ન આવી શકે એવા, નિર્ગુણ,
આત્મા ભક્તને અધીન, અને પ્રભુરૂપ છે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુ શ્રીમન્
નથુરામશર્માને સુભક્તિવડે હું નિરંતર વંદુંછું. ૧.

જે સર્વદા યોગરૂપી સમુદ્રને ફેલાવવામાં શરત્પુનમના ચંદ્રરૂપ
છે, માયારૂપી રાત્રિનો નાશ કરવામાં સૂર્યરૂપ છે, મોહરૂપી પર્વતનો
નાશ કરવામાં વજ્રરૂપ છે, કાલરૂપી હાથીને વિદારવામાં ઉગ્ર સિં-
હરૂપ છે, કામરૂપી સર્પનો નાશ કરવામાં જે ગરુડરૂપ છે, અને જે
પોતાના ભક્તોના કલ્પવૃક્ષરૂપ છે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા
શ્રીમન્ નથુરામશર્માને હું સુભક્તિવડે નિરંતર વંદુંછું. ૨.

જે નિરંતર ગંભીર, બૂખ તરશ આદિ છ ઊર્માઓને જીતી છે

જેણે એવા, ધૈર્યવંત, ક્ષમાવાન, ઇંદ્રિયેભૂં દમન કરનાર, મુનિ-મનનશીલ, શાંત, પ્રમુ-ધણું જાણનાર, પ્રમાદરહિત-પરમાત્મપરાયણ, સમ્ય-વિ-વેકી-સાધુ, પવિત્ર, શ્રેષ્ઠ, માયારહિત, ઉદાર, પ્રભુમાં પ્રીતિવાળા, અને આત્મતત્ત્વરૂપી અમૃત જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા છે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુ-રુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માને હું સુભક્તિવડે નિરંતર વંદુંછું. ૩

કરુણાવડે પરાપકારને અર્થે આ પૃથ્વીઉપર અવતાર ધારણ કરીને જે સર્વદા વેદાંતવાક્યોવડે પરમાત્મતત્ત્વનો ઓધ કરેછે, તથા શ્રેષ્ઠ આત્મવિદ્યા આપીને મનુષ્યોના હૃદયની જડતાનો સત્વર નાશ કરેછે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માને હું નિ-રંતર સુભક્તિવડે વંદન કરુંછું. ૪.

‘ નિશ્ચય આ સંસાર વસ્તુતાએ આકડાના ફળના જેવો અતિ વિરસ છતાં શ્રીહરિની માયાવડે આંખાના ફળના જેવો ઉત્તમ રસવાદો ને રમણીય લાસેછે, ’ એ પ્રજ્ઞાણે જે પોતે પોતાના આશ્રિતજનોને સત્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેછે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માને હું નિરંતર સુભક્તિવડે વંદન કરુંછું. ૫.

જેનું જ્ઞાન સર્વદા સંસારરૂપી-જન્મમરણરૂપી-તૃક્ષ્ણને છેદવામાં કુંહાડરૂપ છે, ભ્રમરૂપી વરસાદને વીખેરવામાં પવનરૂપ છે, દ્વૈતરૂપી કમળનો નાશ કરવામાં હિમરૂપ છે, અને કુતર્કરૂપી ઇંધનોને જાળ-વામાં પ્રચંડ અગ્નિરૂપ છે, વળી જે સદા વિપયરૂપી રોગના સદ્વૈધ છે, તથા આનંદના મૂળરૂપ છે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માને હું સુભક્તિવડે નિરંતર વંદુંછું. ૬.

જે નિશ્ચય સુજનતાના શુભ સ્થાનરૂપ, નીતિના ભંડારરૂપ, સુ-શીલતાના હિમાલયપર્વતરૂપ, સૌભાગ્ય-ઉત્તમ ઐશ્વર્યપણા-ની શ્રેષ્ઠ ખાણરૂપ, સદ્ગુણના સમૂહરૂપ, સરલતાના વિશાળ મંદિરરૂપ, કરુણા-

ના વરસાદરૂપ, વિવેકના નગરરૂપ, અને કલ્યાણના સમુદ્રરૂપ છે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માને હું સુભક્તિવડે નિરંતર વંદું છું. ૭.

જેનું અખિલ શરીર પ્રભાતના અરુણજેતું તેજસ્વી ને શ્વેતવસ્ત્રવડે અલંકૃત થયેલું છે, જેના લાલમાં ભસ્મનું સુંદર શ્વેત ત્રિપુંડ્ર છે, અને કંઠમાં રુદ્રાક્ષની માળા છે, હાથમાં જેણે યાનમયીમુદ્રા-લ-દ્રામુદ્રા-ને ધારણ કરેલી છે, વળી જે સિદ્ધાસને સારી રીતે સ્થિત છે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માને હું સુભક્તિવડે નિરંતર વંદું છું. ૮.

જે મનુષ્યો પૂર્વે કામી, માંસભક્ષણ કરનારા, ને મદિરા પીનારા હતા, તે, જેની કૃપાથી શુભપ્રુદ્ધિવાળા તથા પરમાત્મામાં પ્રીતિવાળા થયા; વળી જે પોતાના આશ્રિત સેવકોને નિરંતર સત્કર્મમાં યોજેછે, તે પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્મા શ્રીમન્ નથુરામશર્માને હું નિરંતર સુભક્તિવડે વંદું છું. ૯.

એ પ્રમાણે પાપના પુંજ તથા ત્રિવિધ તાપને હણનારું, અને કલ્યાણને આપનારું આ શ્લેષ સ્તોત્ર શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્માની પ્રસન્નતાને અર્થે તેમની ભક્તિવડે ગિરિન્નશંકરે રચેલું છે, તે જે નિરંતર સવારસાંજ ભક્તિવડે સાંભળે, વા બોલે, તે મનુષ્ય દુઃખરહિતપણાને અને જીવન્મુક્તપદને પામે. ૧૦.

જેનો બોધ નિત્ય પાપોનો નાશ કરેછે, અને હૃદયના સર્વ દોષસમૂહને દૂર કરેછે, વળી જેનાં ચરણકમળની રજ મુક્તિને મેળવી આપેછે, તે શ્રીનથુરામશર્માનામથી યોગખાતા પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુપરમાત્માને હું આહ વંદું છું. ૧૧.

જેનો દેહ બાલસ્પર્શના જેવો વેજસ્વી છે, જેનાં નેત્ર નવા ભી-
ધડેલા કમળની વિશાળ પાંખડીઓજેવાં સુંદર છે, જેનાં વચન કા-
મળ ને મધુર છે, જેની મુખમુદ્રા સ્મિતહાસ્યયુક્ત છે, જેની ગતિ
હાથીના જેવી ગંભીર છે, જેની દૃષ્ટિ સ્નેહભાવથી ભીંજાયેલી છે,
અને જે સર્વ શુભગુણોથી યુક્ત છે, તે સદ્ગુરુપરમાત્માને હું નિરંતર
નમોલો છું. ૧૨.

અસિદ્ધકર્તાભાષીથી.

પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ.

પ્રશ્ન ૧ લો. પંચાંગનો અર્થ સમજાવો ?

ઉત્તર. ૧ તિથિ, ૨ વાર, ૩ નક્ષત્ર, ૪ યોગ, અને ૫ કરણ આ પાંચ અંગોનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે પંચાંગ કહેવાય છે.

૧ તિથિ પંદર છે, તેમનાં નામો:—૫ડવે, જીજ, ત્રીજ, ચોથ, પાંચમ, છઠ્ઠ, સાતમ, આઠમ, નોમ, દશમ, અગીઆરશ, બારશ, તેરશ, ચૌદશ, ને પૂનમ. (વદિમાં અમાંસ.)

૨ વાર સાત છે, તેમનાં નામો:—૧ સોમ, ૨ મંગળ, ૩ બુધ, ૪ ગુરુ, ૫ શુક્ર, ૬ શનિ, ને ૭ રવિ.

૩ નક્ષત્ર ૨૭ છે, તેમનાં નામો:—૧ અશ્વિની, ૨ બરણી, ૩ કૃત્તિકા, ૪ રોહિણી, ૫ મૃગશિર, ૬ આર્દ્રા, ૭ પુનર્વસુ, ૮ પુષ્ય, ૯ અશ્લેષા, ૧૦ મઘા, ૧૧ પૂર્વાશ્વિની, ૧૨ ઉત્તરાશ્વિની, ૧૩ હસ્ત, ૧૪ ચિત્રા, ૧૫ સ્વાતિ, ૧૬ વિશાખા, ૧૭ અનુરાધા, ૧૮ જ્યેષ્ઠા, ૧૯ મૂળ, ૨૦ પૂર્વાષાઢા, ૨૧ ઉત્તરાષાઢા, ૨૨ શ્રવણ, ૨૩ ધનિષ્ઠા, ૨૪ શતભિષા, (શતભિષા,) ૨૫ પૂર્વાભાદ્રપદ, ૨૬ ઉત્તરાભાદ્રપદ, ને ૨૭ રેવતી. અભિજિત ગણીએ તો અઠ્ઠાવીશ નક્ષત્ર થાય છે.

૪ યોગ સત્તાવીશ છે, તેમનાં નામો:—૧ વિષ્કંભ, ૨ પ્રીતિ, ૩ આયુષ્માન, ૪ સૌભાગ્ય, ૫ શૌભન, ૬ અતિગંડ, ૭ સુકર્મા, ૮ ધૃતિ, ૯ શલ, ૧૦ ગંડ, ૧૧ વૃદ્ધિ, ૧૨ ક્રુવ, ૧૩ વ્યાધાત, ૧૪ હર્ષણ, ૧૫ વજ્ર, ૧૬ અસુક, ૧૭ વ્યતીપાત, ૧૮ વરીયાન, ૧૯ પરિધ, ૨૦ શિવ, ૨૧ સિદ્ધિ, ૨૨ સાધ્ય, ૨૩ શુભ, ૨૪ શુક્લ, ૨૫ બ્રહ્મા, ૨૬ દંદ, ને ૨૭ વૈવૃતિ.

૫ કરણ સત છે, તેમનાં નામો:—૧ બવ, ૨ બાલવ, ૩ કૌલવ, ૪ તૈતિલ, ૫ ગર, ૬ વણિજ, ને ૭ વિદિ.

સ્થિરકરણો:—૧ શકુનિ, ૨ ચતુષ્પદ, ૩ નાગ, ને ૪ કીન્તુમ્. તેમાં પહેલું (શકુનિ) વાદે ૧૪ ના ઉત્તરાર્ધમાં આવે, બીજાં બે (ચતુષ્પદ અને નાગ) અમાંસે આવે, અને છેલ્લું (કીન્તુમ્) સુદિ ૧ ના પૂર્વાર્ધમાં આવે છે. બાકી ક્રમપૂર્વક એક દિવસમાં બે કરણ આવે છે.

પ્ર૦ ૨ જો. રાશિનાં નામો અને તેમના સંબંધમાં કોઈ જાણવાયોગ્ય હોય તે કહો ?

ઉત્તર. ૧ મેષ, ૨ વૃષભ, ૩ મિથુન, ૪ કર્ક, ૫ સિંહ, ૬ કન્યા, ૭ તુલા, ૮ વૃશ્ચિક, ૯ ધન, ૧૦ મકર, ૧૧ કુંભ, ને ૧૨ મીન. રાશિનાં આ નામો તેમની આકૃતિપરથી પડેલાં છે.

સવા બબે નક્ષત્રની એક રાશિ થાય છે. સૂર્ય છ રાશિમાં ફરી રહેલા દેખાય ત્યારે એક અયન થાય છે. અયન બે છે, ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન. મકરરાશિમાં સૂર્ય પ્રવેશ કરે ત્યારે ઉત્તરાયણનો આરંભ થાય છે. મકરથી મિથુનઆખરસુધી ઉત્તરાયણ ગણાય છે, અને કર્કરાશિમાં સૂર્ય પ્રવેશ કરે ત્યારથી તે ધનના સૂર્ય પૂરા થાય ત્યાં સુધી દક્ષિણાયન ગણાય છે.

ધનાકું (ધનારખ) એટલે, ધનસંક્રાંતિમાં સૂર્ય હોય તે. મીનાકું (મીનારખ) એટલે મીનસંક્રાંતિમાં સૂર્ય હોય તે. આ બે રાશિમાં સૂર્ય હોય ત્યારે (ધનારખમાં અને મીનારખમાં) હિંદુલોકો બહુધા શુભ-કર્મો કરતા નથી.

પ્ર૦ ૩ જો. અધિકમાસ કેટલા સમયમાં પુનઃ આવે ? અને તે આવવાનું કારણ તથા અગત્યના ગ્રહોનું વર્ણન ને ઋતુઓનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. આશરે ૭૨ માસ અને ૧૬ દિવસે ફરીને અધિકમાસ આવે છે. તે માસમાં સંક્રાંતિ હોતી નથી. ચાંદ્રવર્ષનું સૌરવર્ષ કરવામાં તે લાવવામાં આવે છે. ચાંદ્રવર્ષ લગભગ ૩૫૪ દિવસનું થાય છે, અને સૌરવર્ષ લગભગ ૩૬૫ દિવસનું થાય છે.

પૃથ્વીમંડળ ચંદ્રમંડળથી આશરે પચાશગણું મોટું છે, અને સૂર્ય-મંડળ પૃથ્વીમંડળથી આશરે તેરલાખગણું મોટું છે. ગ્રહોમાં સૌથી મોટો ગ્રહ ગુરુ છે, પરંતુ તે પૃથ્વીથી ઘણું દૂર છે, તેથી નાનો અને થોડો તેજસ્વી લાગે છે, અને શુક્ર તેથી નાનો છે, પરંતુ તે પૃથ્વીની સમીપ છે, તેથી તે ગુરુ કરતાં મોટો અને તેજસ્વી લાગે છે.

ઋતુઓ છ છે, ૧ વસંત, ૨ ગ્રીષ્મ, ૩ વર્ષા, ૪ શરદ, ૫ હેમંત, ને ૬ શિશિર. ફાગણથી આસોસુધી બે માસની એકએક ઋતુ ક્રમથી ગણાય છે. બે સંક્રાંતિની પણ એકએક ઋતુ ગણાય છે.

પ્ર૦ ૪ થો. ચાર્વાક એટલે નારિતકના મતનું ટુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. ૧ તેના મતપ્રમાણે શરીરથી ભિન્ન જીવ નથી, ૨ ઈશ્વર નથી, ૩ પુણ્યપાપ નથી, ૪ સ્વર્ગનરક નથી, ૫ પૃથ્વી જળ તેજ ને વાયુ આ ચાર જૂનો છે, ૬ અર્થ અને કામ આ બેજ પુ-

રૂપાર્થ છે, ૭ મરવાથી મોક્ષ થાય છે, ને ૮ કોઈ શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી.

પ્ર૦ ૫ મો. શૂન્યવાદી જૈનના મતનું ટુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. ૧ સર્વ શૂન્ય છે એવી ભાવના નિરંતર કરવાથી ૧ રૂપ, (શબ્દાદિ પાંચ વિષયો અને આત્માદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો,) ૨ વિજ્ઞાન-શુદ્ધિ, ૩ વેદના-સુખદુઃખાદિનો અનુભવ, ૩ સંસાર-વસ્તુનું નામ અને જ્ઞાન, ને ૫ રાગદ્વેષના સંસ્કાર, આ પાંચ રૂકંધો નિઃશેષ નાશ પામવાથી પુરુષને નિર્વાણ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. ૨ એ મતવાળા વેદ અને બ્રાહ્મણને પૂજ્ય માનતા નથી, ને ૩ યજ્ઞને ચિત્તશુદ્ધિમાં કે મોક્ષમાં ઉપકારક ગણતા નથી.

પ્ર૦ ૬ ઠે. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી જૈનના મતનું ટુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. તેને મતે આલયવિજ્ઞાનધારા અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા એવાં શુદ્ધિનાં બે સ્વરૂપ છે. ૧ હું હું એવું જ્ઞાન એ આલયવિજ્ઞાનધારા, ને ૨ ઘટપટાદિને વિષય કરનારું જ્ઞાન તે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા કહેવાય છે. પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારાનો આલયવિજ્ઞાનધારામાં લય કરવાથી તેમને મતે મોક્ષ થાય છે. જૈનધર્મમાં ૧ ભિખ્ખુ, ૨ ભિખ્ખુણી, ૩ ઉપાસક, ને ૪ ઉપાસિકા એવા ચાર ભેદ હોય છે. તેમાં પ્રથમનાં બે ત્યાગી અને પાછળનાં બે ગૃહસ્થ હોય છે. પાંચ રૂકંધોનો નિઃશેષ નાશ કરવારૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવામાટે બધામાં ધણો પ્રયત્ન કરવો એ આ ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

પ્ર૦ ૭ મો. જૈનધર્મનું ટુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. ૧ જીવ, (મોક્તા,) ૨ અજીવ, (ભોગ્ય,) ૩ પુણ્ય, ૪ પાપ, ૫ આત્મવ, (ઈન્દ્રિયોની વિષયાભિમુખ પ્રવૃત્તિ,) ૬ સંવર, (પ્રવૃત્તિને

રોકનાર યમનિયમ,) ૭ નિર્જર, (પાપનો નાશ કરનાર તપ,) ૮ બંધ, (આઠ પ્રકારનાં કર્મો,) ને ૯ મોક્ષ, (આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો અત્યંત નાશ થયે સિદ્ધશિલાપર સિદ્ધરૂપે સ્થિતિ થવી તે,) આ નવતત્ત્વોનો વિચાર કરવાથી, તથા પ્રાણાતિપાત, (હિંસા,) ૨ મૃષાવાદ, (જૂઠું બોલવું,) ૩ અદત્તાદાન, (ચોરી,) ૪ મૈથુન, (અબ્રહ્મચર્ય,) ને ૫-રિગ્રહ (મમતાપૂર્વક પદાર્થો એકત્ર કરવા તે) આ પાંચનો સર્વથા સર્વદા ત્યાગ કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય, (તીર્થંકરોએ કરેલા ઉપદેશથી) મોક્ષ થતો નથી એવી સમજ, (દર્શનાવરણીય, (જૈનશાસ્ત્રના શ્રવણથી મોક્ષ થતો નથી એવી સમજ,) મોહનીય, (જૈનધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ નથી એવી સમજ,) ને આંતરીય (જ્ઞાનાદિમાં પ્રતિબંધ કરનાર કર્મ) આ ચાર ધાતી કર્મોનો નાશ થાય છે. આવા જ્ઞાનીનું શરીર પદ્માપદ્મી તેની લોકાગ્રમાં સિદ્ધશિલાપર સિદ્ધરૂપે સ્થિતિ થાય છે. એ કાળે તેનાં ૧ વેદનીય, (મેં તત્ત્વને જાણ્યું છે એવું અભિમાન,) ૨ નામિક, (હું અમુક નામવાળો છું એવું જ્ઞાન,) ૩ ગોત્રિક, (હું તીર્થંકરની શિષ્યપરંપરામાં પ્રવેશ પામેલો છું એવું જ્ઞાન,) ને આયુષ્ (દેહને ધારણ કરનારું કર્મ) આ ચાર અધાતી કર્મો પણ નાશ પામે છે.

જૈનો જીવને શરીરજોવડો માને છે, જગતકર્તા ઈશ્વરને માનતા નથી, સંસારના પદાર્થોને કાળવડે વધતાઘટતા એવા નિત્ય માને છે, ને તીર્થંકર, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અને મુનિ એમની ઉપાસનાવડે તથા જ્ઞાન ને તપવડે આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો વિલય કરવાથી મોક્ષ થાય છે એમ સ્વીકારે છે. તેઓ ૧ સુખંસુખં, ૨ સુખં, ૩ સુખંદુઃખં, ૪ દુઃખંસુખં, ૫ દુઃખં, અને ૬ દુઃખંદુઃખં એમ કાળના છ આરા માને છે. તેઓમાં દિગંબર, (હુમડ,) તપા, અને દુંદિયા આદિ ભેદ

છે. તેઓ બ્રાહ્મણ અને વેદને પૂજ્ય માનતા નથી, અને યજ્ઞનો તિ-
સ્કાર કરે છે.

પ્ર. ૮ મો. ચાહુદીના મતનું ઢુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. ચાહુદી લોકો એક ઈશ્વરને માને છે. તેના પેગંબર (પ-
રમેશ્વરભણીથી સંદેશો લાવનાર) મુસા છે. તે શનિવારને પવિત્ર ગ-
ણે છે. તેમને મતે જહાવા-ઈશ્વર-જીવને ઉત્પન્ન કરે છે. નરકમાં જના-
રા અને સ્વર્ગમાં જનારા જીવોને તે પ્રથમથી જ નક્કી કરે છે. ક્યા-
મતને દિવસે તેમનો ન્યાય ઈશ્વર કરે છે. પછી પુણ્યપાપને તે કાયમ-
ના સ્વર્ગમાં તે પાપીને તે કાયમના નરકમાં મોકલે છે. તેમને મતે
પુનર્જન્મ નથી. તેઓ નિમાજ, રોઝા, અને સુનતને કર્તવ્યરૂપ માને છે.

પ્ર. ૯ મો. ખ્રીસ્તીધર્મનું ઢુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. તેઓ પિતા, (ઈશ્વર,) પુત્ર, (ઈસુ,) અને પવિત્રઆત્મા આ
ત્રિપુટીને માને છે. એમના મતમાં દીક્ષા થાય ત્યારે જળસંસ્કાર તથા પવિ-
ત્રભોજન થાય છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય પેટા વિભાગ છે, ૧ રોમનકાથલિક,
૨ પ્રોટેસ્ટન્ટ, ને ૩ ગ્રીકચર્ચ. તેઓ બાઈબલને એટલે પુરાતનસ્થાપ-
ના અને નવીનસ્થાપનાને પ્રમાણરૂપ માને છે, તેમાં પણ નવીનસ્થાપ-
નાને વધારે પ્રમાણરૂપ માને છે. એ ત્રણ મતમાં પરસ્પર કેટલોક ભેદ
છે. રોમનકાથલિક અને ગ્રીકચર્ચવાળા મરિયમ(ઈસુખ્રિસ્તની મા)ને
મધ્યસ્થ માને છે, પરંતુ પ્રોટેસ્ટન્ટધર્મવાળા તેમ માનતા નથી. પ્રોટેસ્ટન્ટ-
મત માર્ટિનલ્યુથરે ચલાવેલો છે. તેઓ પુણ્યપાપના ઈગરૂપે કાયમનું
સ્વર્ગનરક માને છે, પુનર્જન્મ માનતા નથી, અને ન્યાયના દિવસે બ-
ધા મનુષ્યાદિનો ઈશ્વર ન્યાય કરશે એમ ચાહુદીની પેઠે માને છે.

પ્ર. ૧૦ મો. મુસલમાનીધર્મનું ઢુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. તે લોકો એક ઈશ્વરને તથા મહંમદપેગંબરને માને છે. તેઓ કુસત્ર અને હદીસને પ્રમાણરૂપ માને છે. હદીસમાં મહંમદપેગંબરનાં વચનો અને લેખની રહેણીકરણીનું વર્ણન છે.

પ્રત્યેક સુસલમાનઉપર પાંચ પ્રકારનું કર્તવ્ય મનાય છે. ૧ કબ્રમો પઢવો, ૨ પાંચ વેળા વિમાજ કરવી, ૩ રમજનના સમયમાં રોઝા રાખવા, ૪ જકાત આપવી, (મીલકતપર અઢી ટકા ધર્માદો આપવો,) ને ૫ શક્તિ હોય તો હજ કરવી. તેઓ પુતળનમને માનતા નથી. પુણ્યથી કાયમનું સ્વર્ગ અને પાપથી કાયમનું નરક જવને મળે છે એવું માને છે. ક્યામતને દિવસે ઈશ્વર બધાનો ન્યાય કરશે એમ માને છે. તેમને મતે જીવોને ને જગતને ઈશ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રશ્ન ૧૧ મો. સમાનુજ્ઞાચાર્યના મતનું હંકમાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. ૧ વાસુદેવ-ઈશ્વર, ૨ અચિત્-માયા, ને ૩ ચિત્-જીવ એ ત્રણ પદાર્થને તે મતવાળા અનાદિઅનંત માને છે. માયા અને જીવના નિયંત્રા ઈશ્વર છે. જીવ આજીવેવડો છે. ઈશ્વર ૧ અર્ચા, (પ્રતિમા,) ૨ વિભવ, (અવતાર,) ૩ વ્યૂહ, (૧ વાસુદેવ, ૧ સંકર્ષણ, ૩ પ્રહુમ્ન, ને ૪ અનિરુદ્ધ,) ૪ સૂક્ષ્મ, (પરબ્રહ્મ,) ને ૫ અંતર્યામી (જીવમાં રહીને પ્રેરણા કરનાર) આ પાંચ રૂપે સ્થિત છે. ૧ અભિગમન-ભગવાનના મંદિરમાં વાળવુંહીંપવું છત્યાદિ, ૨ ઉપાધન-ભગવાનની પૂજામાટે ગંધપુષ્પાદિ સામગ્રી ગ્રહણ કરવી, ૩ પૂજા, ૪ સ્વાધ્યાય, ને ૫ યોગ-અંતર્યામીનું ધ્યાન-આ પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાઓ છે. એ ઉપાસનાઓ કરવાથી ભક્તના ચિત્તમાં ભક્તિનામના જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને યોગવડે જ્યારે અહંકારાદિ લય પામી જાય છે, ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તને પોતાનું ધામ આપે છે.

ભગવાનમાં પરમપ્રીતિરૂપ ભક્તિસંહિત ધ્યાનાદિથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર, નિર્મળ વૈરાગ્યથી ભક્તિની પ્રાપ્તિ, અંતઃકરણની શુદ્ધિથી વૈરાગ્યનો લાભ, આહારની શુદ્ધિથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ, અને અદૃષ્ટ અન્ન જમવારૂપ વિવેકના પાલનથી આહારની શુદ્ધિ થાય છે. તેમનો મત વિશિષ્ટાદૈત એટલે જીવ ને માયારૂપ વિશેષણવાળું અદૈત માનનારો કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૨ મો. વલ્લભાચાર્યના મતનું ટુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. જીવ અણુજેવડો છે, જીવ તથા જગત્ ક્ષણના અવિકારિપરિણામરૂપ હોવાથી સત્ છે, ગોલોકાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ મુમુક્ષુને સેવવાયોગ્ય છે, અને તે નવધાભક્તિમાંની કોઈ એક ભક્તિવડે ઉપજેલી દશમી પરાભક્તિવડે પ્રસન્ન થાય છે. સેવા બે પ્રકારની છે, ૧ સાધનરૂપ—શરીર અને દ્રવ્યાદિવડે થતી—સેવા, ને ૨ ફળરૂપ—માનસ—સેવા. એકેકની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ છે. તેમના મતનું નામ શુદ્ધાદૈત એટલે માયાવિનાનું અદૈત માનનારો મત છે.

પ્ર૦ ૧૩ મો. મધ્વાચાર્યના મતનું ટુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. એમને મતે સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એવાં બે તત્ત્વ છે.

વિષ્ણુ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, તથા જીવ અને જડ જગત્ એ પરતંત્ર તત્ત્વ છે. જીવ અણુપરિમાણ અને ભગવાનનો દાસ છે. ભગવાનની સેવા કરવી એજ જીવનું કર્તવ્ય છે. સેવા ત્રણ પ્રકારની છે, ૧ અંકન, ૨ નામકરણ, ને ૩ ભજન. ૧ અંકન—ભગવાનનું વારંવાર સ્મરણ થાય માટે શરીરઉપર સંખ્યકાદિ નારાયણનાં આયુધોનાં ચિહ્ન કરવાં તે, ૨ નામકરણ—ભગવાનના નામનું વારંવાર સ્મરણ થાય માટે પુત્રાદિનાં કેશવકૃષ્ણાદિ નામ પાડવાં તે, ૩ ભજન—૧ દયા,

૨ ભગવત્પૃષ્ઠા, ૩ શ્રદ્ધા, ૪ સત્યવાક્ય, ૫ હિતવાક્ય, ૬ પ્રિયવાક્ય, ૭ સ્વાધ્યાય, ૮ દાન, ૯ પોતાનું અને અન્યનું રક્ષણ, ને ૧૦ પૂજા એ દશ પ્રકારની ક્રિયા કરી નારાયણને સમર્પણ કરવી તે.

ભગવાનની સેવાથી ભગવાનની પ્રસન્નતાદ્વારા જીવને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે તે તેમને મતે મોક્ષ છે.

પ્ર० ૧૪ મો. નિર્ગાઠના મતનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. તે દ્વૈતાદ્વૈતને માને છે. તે વ્યવહારકાળે દ્વૈત અને મોક્ષકાળે અદ્વૈતનો અંગીકાર કરે છે. તેમને મતે નવધાભક્તિમાંની કોઈ એક ભક્તિ કરવાથી વિષ્ણુના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે મોક્ષ છે.

પ્ર० ૧૫ મો. સ્વામીનારાયણના (ઉદ્ધવસંપ્રદાયના) મતનું ટુંકામાં નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. એમને મતે ઈશ્વર, માયા, અને જીવ અનાદિઅનંત છે. જીવ આજીવ્યવેડો છે. સાકાર ઈશ્વર અક્ષરધામમાં નિત્ય વિરાજમાન છે. નિષ્કામ, નિર્માન, નિર્લોભ, નિઃસ્નેહ, અને નિઃસ્વાદ આ પાંચ વર્તમાન પાળી અક્ષરધામમાં રહેલા નારાયણ અથવા તેમના અવતારરૂપ માનેલા સહજનંદસ્વામીની ઉપાસના કરવાથી જીવને અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે મોક્ષ છે.

પ્ર० ૧૬ મો. મુખ્ય નરકોનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ અવિત્રિ, ૨ મહાકાળ, ૩ અંબરીષ, ૪ રૌરવ, ૫ મહારૌરવ, ૬ કાળસૂત્ર, ને ૭ અંધતામિસ્ર. આ લોકમાં ન ભોગવી શકાય એવાં પાપનું ફળ ભોગવવાનાં સ્થાનો તે નરક કહેવાય છે.

પ્ર० ૧૭ મો. સાત દ્વીપોનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. જંબુદ્વીપ, પ્લક્ષદ્વીપ, શાલ્મલિદ્વીપ, કુશદ્વીપ, કૌંચદ્વીપ, શાકદ્વીપ, ને પુન્ડ્રદ્વીપ.

પ્ર० ૧૮ મો. સાત સમુદ્રોનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ લવણોદધિ, ૨ ક્ષુદ્રસોદધિ, (શેરડીના રસનો સમુદ્ર,) ૩ સુરોદધિ, (દારનો સમુદ્ર,) ૪ ધૃત્વોદધિ, (ધીનો સમુદ્ર,) ૫ દધિમંડોદધિ, (છાશનો સમુદ્ર,) ૬ ક્ષિરોદધિ, (દૂધનો સમુદ્ર,) ને ૭ સ્વાદ્દકોદધિ. (મીઠા પાણીનો સમુદ્ર.)

પ્ર० ૧૯ મો. અહ્યાંડમાં લોક કેટલા અને કયા કયા છે તે કહો ?

ઉત્તર. લોક સાત છે, ૧ ભૂર, ૨ ભુવર, ૩ સ્વર, ૪ મહર, ૫ જન, ૬ તપ, ને ૭ સલ.

પ્ર० ૨૦ મો. પાતાળ કેટલાં અને કયાં કયાં છે તે કહો ?

ઉત્તર. પાતાળ સાત છે, ૧ અતળ, ૨ વિતળ, ૩ સુતળ, ૪ તળાતળ, ૫ મહાતળ, ૬ રસાતળ, ને ૭ પાતાળ.

પ્ર० ૨૧ મો. સાત મહર્ષિઓનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ ભૃગુ, ૨ મરીચિ, ૩ અત્રિ, ૪ પુલસ્ત્ય, ૫ પુલહ, ૬ કૃતુ, ને ૭ વસિષ્ઠ.

પ્ર० ૨૨ મો. બ્રહ્માના ચાર માનસપુત્રોનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ સેનક, ૨ સનંદન, ૩ સનાતન, ને ૪ સનત્કુમાર.

પ્ર० ૨૩ મો. ચૈદ્ર મનુષ્યોનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ સ્વાયંભુવ, ૨ સ્વારોચિષ, ૩ ઔત્તમિ, ૪ તામસ, ૫ રૈવત, ૬ આક્ષુષ, ૭ વૈવસ્વત, ૮ સાવર્ણિ, ૯ દક્ષસાવર્ણિ, ૧૦ અત્થસાવર્ણિ, ૧૧ ધર્મસાવર્ણિ, ૧૨ ઇંદ્રસાવર્ણિ, ૧૩ દેવસાવર્ણિ, ને ૧૪ રુદ્રસાવર્ણિ.

પ્ર० ૨૪ મો. બાર આદિત્યોનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ ધાતા, ૨ મિત્ર, ૩ અર્યમા, ૪ રુદ્ર, ૫ વરુણ, ૬

સૂર્ય, ૭ ભગ, ૮ વિવસ્વાન, ૯ પૂષા, ૧૦ સવિતા, ૧૧ ત્વષ્ટા, ને ૧૨ વિષ્ણુ.

પ્ર૦ ૨૫ મો. આઠ વસુઓનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ ધર, ૨ ધ્રુવ, ૩ સોમ, ૪ અહ અથવા વિષ્ણુ વા સાવિત્ર, ૫ અનિલ, ૬ અનલ, ૭ અત્યુષ, ને ૮ પ્રભાસ.

પ્ર૦ ૨૬ મો. અગ્નીઆર રુદ્રોનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ અઘૈષ્ટપાત, ૨ અહિર્બુધ્નિ, ૩ વિરપાક્ષ, ૪ સુરેશ્વર, ૫ જ્યંત ૬ બહુરૂપ, ૭ વ્યંબક, ૮ અપરાજિત, ૯ વૈતસ્વત, ૧૦ સાવિત્ર, ને. ૧૧ હર. (શંકર.)

પ્ર૦ ૨૭ મો. બાર સાધ્યદેવોનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ મન, ૨ મંતા, ૩ પ્રાણ, ૪ વર, ૫ અપ્રાન, ૬ વીર્યવાન, ૭ વિનિર્ભય, ૮ નય, ૯ દંસ, ૧૦ નારાયણ, ૧૧ વૃષ, ને ૧૨ પ્રભુ.

પ્ર૦ ૨૮ મો. દશ વિશ્વદેવોનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ કતુ, ૨ દક્ષ, ૩ વસુ, ૪ સત્ય, ૫ કામ, ૬ કાળ, ૭ ધ્વનિ, ૮ રોચક, ૯ આદ્રવા, ને ૧૦ પુરરવા.

પ્ર૦ ૨૯ મો. સૂર્યની બાર કળાનાં, ચંદ્રની સોળ કળાઓનાં, ને અગ્નિની દશ કળાઓનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ તપિની, ૨ તાપિની, ૩ ધૂમ્રા, ૪ મરીચિ, ૫ જ્વાલિની, ૬ રુચિ, ૭ સુપુમ્ણા, ૮ ભોગદા, ૯ વિશ્વા, ૧૦ યોધિની, ૧૧ ધારિણી, ને ૧૨ ક્ષમા એ સૂર્યની બાર કળાનાં નામો છે. ૧ અમૃતા, ૨ માનદા, ૩ પૂષા, ૪ પુષ્ટિ, ૫ તુષ્ટિ, ૬ રતિ, ૭ ધૃતિ, ૮ શશિની, ૯ ચંદ્રિકા, ૧૦ કાન્તિ, ૧૧ જ્યોત્સ્ના, ૧૨ શ્રી, ૧૩

પ્રીતિ, ૧૪ અંગદા, ૧૫ પૂર્ણા, ને ૧૬ પૂર્ણામૃતા એ ચંદ્રની સોળ કળાઓનાં નામો છે. ૧ ધૂમ્રા, ૨ અર્ચિ, ૩ ઊષ્મા, ૪ જ્વલિની, ૫ જ્વલિની, ૬ વિસ્ફુલિંગિની, ૭ સુશ્રી, ૮ સુરૂપા, ૯ કપિલા, ને ૧૦ હવ્યકવ્યવહે એ અગ્નિની દશ કળાઓનાં નામો છે.

પ્ર૦ ૩૦ મો. જીવ એટલે શું ? અર્થાત્ જીવ કોને કહેવો ?

ઉત્તર. વ્યષ્ટિઅવિદ્યા, (અવિદ્યાનો અંશ,) વ્યષ્ટિઅવિદ્યામાં પડેલું ચેતનનું પ્રતિબિંબ, અને વ્યષ્ટિઅવિદ્યાનું અધિજ્ઞાન કૂટસ્થચેતન એ ત્રણ મળીને જીવ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૩૧ મો. ઇશ્વર એટલે શું ? અર્થાત્ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર. માયા, માયામાં પડેલું ચેતનનું પ્રતિબિંબ, અને માયાનું અધિજ્ઞાન ચેતન આ ત્રણ મળીને ઇશ્વર કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૩૨ મો. જીવના ગુણ કહો ?

ઉત્તર. અલ્પમૃતા, અલ્પશક્તિમાનપણું, પરતંત્રતા, ને પરિચિન્નતા.

પ્ર૦ ૩૩ મો. ઇશ્વરના ગુણ કહો ?

ઉત્તર. સર્વમૃતા, સર્વશક્તિમાનપણું, સ્વતંત્રતા, ને અપરિચિન્નતા.

પ્ર૦ ૩૪ મો. જીવનો ઉપાધિ કહો ?

ઉત્તર. વ્યષ્ટિઅવિદ્યા વા અંતઃકરણ.

પ્ર૦ ૩૫ મો. ઇશ્વરનો ઉપાધિ કહો ?

ઉત્તર. માયા.

પ્ર૦ ૩૬ મો. આત્માની વ્યાખ્યા કહે ?

ઉત્તર. વ્યષ્ટિઅવિદ્યાનું વા અંતઃકરણનું અધિજ્ઞાન કૂટસ્થચેતન.

પ્ર૦ ૩૭ મો. બ્રહ્મની વ્યાખ્યા કહે ?

ઉત્તર. બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર જે ચેતન વ્યાપી રહેલું છે તે.

પ્ર૦ ૩૮ મો. જ્ઞાનનાં દૂરનાં ઉપયોગી સાધનો કેટલાં ? ક્યાં ક્યાં ? અને વિવેક, વૈરાગ્ય, ને મુમુક્ષુતા એઓનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. જ્ઞાનનાં દૂરનાં ઉપયોગી સાધનો ચાર છે, ૧ વિવેક, ૨ વૈરાગ્ય, ૩ શમદમાદિ છ સંપત્તિ, અને ૪ મુમુક્ષુતા.

વિવેક—આ વિશ્વમાં જે નિલ અને અનિત્ય છે તેને બરાબર જાણવું તે.

વૈરાગ્ય—બ્રહ્મલોકપર્યંતના સુખની અનિચ્છા. વૈરાગ્ય એ પ્રકારના છે, અપર ને પર. આ લોકના તથા સ્વર્ગાદિના વિષયોમાં ઉદાસીનજેવી સ્થિતિ તે અપરવૈરાગ્ય. તેના ચતુર્માન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય, ને વશીકાર એવા ચાર પ્રકાર છે. દોષદર્શનપૂર્વક વિષયોના ત્યાગમાટે યત્ન ચારંભવો તે ચતુર્માનવૈરાગ્ય, કેટલાક વિષયોના ત્યાગ થઈ જાય ને કેટલાક વિષયો ત્યજવા બાકી રહે, ને તે ત્યજવા બાકી રહેલા વિષયોના ત્યાગમાટે સાવધાનતાપૂર્વક યત્ન થાય તે વ્યતિરેકવૈરાગ્ય, વિષયભોગનો સ્થૂળરીતે ત્યાગ થયા છતાં મનમાં વિષયોના સંબંધમાં ઔત્સુક્ય રહે એવી સ્થિતિ તે એકેન્દ્રિયવૈરાગ્ય, ને હું વિષયોને વશ નથી, પણ વિષયો મારે વશ છે, એવી અવસ્થા અનુભવાય તે વશીકારવૈરાગ્ય કહેવાય છે. સુખ, દુઃખ, ને મૃદતામાં ચિત્તનો સમભાવ રહે તે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે.

મુમુક્ષુતા—મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા.

પ્ર૦ ૩૯ મો. શમદમાદિ છ સંપત્તિઓનાં નામ અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરામ, અને તિતિક્ષા એ છ સંપત્તિનાં નામો છે.

શમ—મનને વિષયોમાંથી રોકવું તે.

દમ—છદ્રિયોને વિષયોમાંથી રોકવી તે.

શ્રદ્ધા—ગુરુ અને શાસ્ત્રના વચનકપર પૂર્ણ વિશ્વાસ. (તેમના વચનમાં પ્રામાણિકપણાનો નિશ્ચય.)

સમાધાન—જે શુભ વિષયમાં મન લગાડ્યું હોય તેમાંજ નિશ્ચળ રહે તે—બ્રહ્મમાં એકાગ્રતા રાખવી તે.

ઉપરામ—ત્યજી દીધેલ વિષયને ફરી ભોગવવાની ઇચ્છા ન થાય તે—સંકામ કર્મ ન કરવાં તે.

તિતિક્ષા—ભૂખતરપ, ટાઢતડકો, ને સુખદુઃખઆદિ દ્વંદ્વો સહન કરવાની શક્તિ.

પ્ર૦ ૪૦ મો. આ વિશ્વમાં નિત્ય શું છે?

ઉત્તર. બ્રહ્મ.

પ્ર૦ ૪૧ મો. આ વિશ્વમાં અનિત્ય શું છે?

ઉત્તર. માયા અને માયાનું કાર્ય.

પ્ર૦ ૪૨ મો. વિવેક શાથી ઉત્પન્ન થાય છે?

ઉત્તર. સત્પુરુષના સમાગમથી અને સત્શાસ્ત્રના શ્રવણથી.

પ્ર૦ ૪૩ મો. વૈરાગ્ય શાથી ઉત્પન્ન થાય છે?

ઉત્તર. વિષયોમાં દોષદર્શન કરવાથી.

પ્ર૦ ૪૪ મો. મુમુક્ષુ કોને કહેવો?

ઉત્તર. ત્રણ પ્રકારના દુઃખની ઐકાંતિક અને આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ મેળવવાને ઇચ્છનાર પુરુષને.

પ્ર૦ ૪૫ મો. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખનાં નામ અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો?

ઉત્તર. ૧ આધ્યાત્મિક, ૨ આધિભૌતિક, અને ૩ આધિદૈવિક એ ત્રિવિધ દુઃખનાં નામો છે.

૧ આધ્યાત્મિક દુઃખ—સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મશરીરમાં વિકાર થવાથી અર્થાત્ તાવઆદિ તથા કામક્રોધાદિવડે જે દુઃખ થાય તે.

૨ આધિભૌતિકદુઃખ—વાદ્ય, વરુ, સર્પ, ને ચોર વગેરે પ્રાણિઓથી જે દુઃખ થાય તે.

૩ આધિદૈવિકદુઃખ—દેવતાઓભણીથી જે દુઃખ થાય તે. જેવાં કે અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, કાલેરા, મરકી, ને વીજળી પડવી વગેરે.

પ્ર૦ ૪૬ મો. જ્ઞાનનાં સમીપનાં સાધનો કેટલાં ? તેમનાં નામ અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. જ્ઞાનનાં સમીપનાં સાધનો ત્રણ છે, ૧ શ્રવણ, ૨ મનન, અને ૩ નિદિધ્યાસ.

૧ શ્રવણ—ધિવેકાદિ સાધન સંપાદન કરી તત્ત્વવેત્તા પુરુષોદ્ધારા તાત્પર્યનો નિર્ણય કરનાર છ લિંગોસહિત મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રંથો સાંભળવા તે.

૨ મનન—ભેદની જાણક અને અભેદની સાધક યુક્તિઓવડે સાંભળેલા વિષયને પકો કરવો તે.

૩ નિદિધ્યાસ—અનાત્માકાર વૃત્તિઓને રોકી આત્માકાર વૃત્તિઓનો પ્રવાહ સતત ચલાવવો તે.

પ્ર૦ ૪૭ મો. તાત્પર્યનો નિર્ણય કરનારાં છ લિંગોનાં નામો અને તેમનાં સ્વરૂપો કહો ?

ઉત્તર. ૧ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની એકતા, ૨ અભ્યાસ, ૩ અપૂર્વતા, ૪ કળ, ૫ અર્થવાદ, ને ૬ ઉપપત્તિ એ છ લિંગોનાં નામો છે.

૧ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની એકતા—ગ્રંથના આરંભમાં જે

કહ્યું હોય, અને ગ્રંથના અંતમાં જે નિર્ણય કર્યો હોય તેની એકતા.

૨ અભ્યાસ—ગ્રંથમાં વારંવાર જે કહેવામાં આવ્યું હોય તે.

૩ અપૂર્વતા—તેજ ગ્રંથથી જણાય એવો અસાધારણ વિષય,
વા અલૌકિકતા.

૪ કૃણ—તેજ ગ્રંથના શ્રવણ તથા અભ્યાસથી જે પ્રયોજન
સિદ્ધ થાય તે.

૫ અર્થવાદ—ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે કરનારની સ્તુતિ અને તે
પ્રમાણે નહિ કરનારની નિંદા.

૬ ઉપપત્તિ—ગ્રંથમાં દૃષ્ટાંત અપીને જે વાતસિદ્ધ કરી હોય તે.
પ્ર૦ ૪૮ મો. બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કયા સાધનવડે થાય છે?
ઉત્તર. શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસવડે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર
એટલે બ્રહ્મનું અપરોક્ષગ્ઞાન થાય છે.

પ્ર૦ ૪૯ મો. મોક્ષના પ્રકાર, તેમનાં નામ, અને સ્વરૂપ કહો ?
ઉત્તર. મોક્ષના બે પ્રકાર છે, ૧ સઘોમોક્ષ ને ૨ ક્રમમોક્ષ.

૧ સઘોમોક્ષ—ગ્ઞાનીને વર્તમાન જન્મમાં જ વિદેહકૈવલ્યરૂપ
જે મોક્ષ થાય છે તે.

૨ ક્રમમોક્ષ—ઉપાસનાવડે બ્રહ્માના લોકમાં જઈ ત્યાંનાં સુખ
ભોગવી બ્રહ્માને વિદેહકૈવલ્ય થયે ઉપાસકને જે મોક્ષ થાય છે તે.

પ્ર૦ ૫૦ મો. ક્રમમોક્ષના પ્રકાર કેટલા ? તથા તેમનાં નામ
અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ક્રમમોક્ષના ચાર પ્રકાર છે, ૧ સાલોક્ય, ૨ સામીપ્ય,
૩ સાશ્વત્ય, ને ૪ સાયુજ્ય.

૧ સાલોક્ય—પોતાના ઇષ્ટદેવના લોકમાં જઈને રહેવું.

૨ સામીપ્ય—પોતાના ઇષ્ટદેવની સમીપમાં રહેવું.

૩ સારખ્ય—પોતાના ઇષ્ટદેવના જેવા રૂપને પામવું.

૪ સાયુજ્ય—પોતાના ઇષ્ટદેવના જેવા ઐશ્વર્યને પામવું. (જગતની

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય કરવાના ઐશ્વર્યવિના.)

પ્ર૦ ૫૧ મો. અવિદ્યા એટલે શું ?

ઉત્તર. અજ્ઞાન. બ્રહ્મજ્ઞાનવડે જેની સાક્ષાત્ નિવૃત્તિ થઈ શકે એવો પદાર્થ અજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૫૨ મો. અવિદ્યાનું શરીરમાં પ્રથમ કાર્ય શું ?

ઉત્તર. અંતઃકરણ.

પ્ર૦ ૫૩ મો. શરીર કેટલાં? તથા તેમનાં નામ ને સ્વરૂપ કહો?

ઉત્તર. શરીર ત્રણ છે, ને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ એ તેમનાં નામો છે. તેમાં સ્થૂળશરીર પૃથિવી, જળ, તેજ, વાયુ, ને આકાશ એ પંચભૂતોનું બનેલું છે, સૂક્ષ્મશરીર પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણો, મન, ને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોનું બનેલું છે, ને કારણ-શરીર અજ્ઞાનરૂપ છે. તે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મશરીરનો હેતુ હોવાથી કારણશરીર કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૫૪ મો. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ને પાંચ પ્રાણોનાં નામો કહો?

ઉત્તર. ૧ હાથ, ૨ પગ, ૩ વાણી, ૪ ગ્રુદા, ને ૫ ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામો છે, ને ૧ આંખ, ૨ કાન, ૩ નાક, ૪ જીભ, ને ૫ ત્વચા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં નામો છે, અને ૧ પ્રાણ, ૨ અપાન, ૩ સમાન, ૪ વ્યાન, ને ૫ ઉદાન એ પાંચ પ્રાણોનાં નામો છે.

પ્ર૦ ૫૫ મો. અંતઃકરણ એટલે શું ? તેની અવસ્થા ? અને તે અવસ્થાઓનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. અંતઃકરણ એટલે શરીરની અંદરનાં સુષુપ્તુઃપ્રાદિ જાગૃત્

જીવાનું સાધન. તેની ત્રણ અવસ્થા છે, ૧ જાગૃત, ૨ સ્વપ્ન, ૩ સુષુપ્તિ.

૧ જાગૃત—ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અંતઃકરણની વૃત્તિ બહાર નીકળી બહારના સ્થૂળ વિષયોને વિષય કરે તે અવસ્થા.

૨ સ્વપ્ન—અંતઃકરણની વૃત્તિ શરીરમાં જ કલ્પિત વિષયો રચીને તેને આકારે થાય તે અવસ્થા.

૩ સુષુપ્તિ—અંતઃકરણ પોતાના કારણ અજ્ઞાનરૂપ થાય તે અવસ્થા.

પ્ર૦ ૫૬ મો. અંતઃકરણના વૃત્તિભેદ કેટલા ભાગ ? તે કયા કયા ? અને તેમના ધર્મો કહો ?

ઉત્તર. અંતઃકરણના વૃત્તિભેદે ચાર ભાગ છે, ૧ મન, ૨ બુદ્ધિ, ૩ ચિત્ત, ૪ અહંકાર.

૧ મનનો ધર્મ સંકલ્પવિકલ્પ કરવાનો છે.

૨ બુદ્ધિનો ધર્મ નિશ્ચય કરવાનો છે.

૩ ચિત્તનો ધર્મ ચિંતન કરવાનો છે.

૪ અહંકારનો ધર્મ અભિમાન કરવાનો છે.

પ્ર૦ ૫૭ મો. જ્ઞાનેન્દ્રિય એટલે શું ? અને તે પ્રત્યેકથી શું જ્ઞાન થાય છે તે કહો ?

ઉત્તર. જ્ઞાનેન્દ્રિય એટલે જીવને બહારના વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન. તેમાં ૧ આંખથી રૂપ જોવાય છે, ૨ કાનથી શબ્દ સંભળાય છે, ૩ નાકથી ગંધ લેવાય છે, ૪ જીભથી રસ જણાય છે, અને ૫ ત્વચાથી સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે.

પ્ર૦ ૫૮ મો. કર્મેન્દ્રિય એટલે શું ? તે હાથઆદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી શું શું કામ થાય છે તે કહો ?

ઉત્તર. જીવને બહારનાં કર્મ કરવાનું સાધન તે કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે.

૧ હાથથી લેવુંદેવુંઆદિ થાય છે, ૨ પગથી ચલાય છે, ૩ વાણીથી બોલવાનું કામ થાય છે, ૪ ગુદાથી મળનો લાગ થાય છે, ને ૫ શિશ્નથી મૂત્રાદિનો લાગ થાય છે.

પ્ર૦ ૫૯ મો. કોશ એટલે શું ? તથા તેમનાં નામો અને સ્વરૂપો કહો ?

ઉત્તર. કોશ એટલે આત્માનું ઢાંઢણુ. જેમ મ્યાનથી તરવાર ઢંકાય છે તેમ કોશથી આત્મા ઢંકાય છે. તે પાંચ છે, ૧ અન્નમય, ૨ પ્રાણમય, ૩ મનોમય, ૪ વિજ્ઞાનમય, ને ૫ આનંદમય.

૧. અન્નમયકોશ એટલે સ્થૂળશરીર. સ્થૂળશરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ને લય અન્નથી છે, માટે તે અન્નમયકોશ કહેવાય છે.

૨. પ્રાણમયકોશ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ પ્રાણો મળીને થયેલ છે.

૩. મનોમયકોશ મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને થયેલ છે.

૪. વિજ્ઞાનમયકોશ બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને થયેલ છે.

૫. આનંદમયકોશ મલિનસત્ત્વ અથવા વ્યથિ અજ્ઞાનરૂપ છે.

પ્ર૦ ૬૦ મો. કયા શરીરોમાં કયા કયા કોશો છે ?

ઉત્તર. ૧ સ્થૂળશરીર અન્નમયકોશરૂપ છે. .

૨ સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમયકોશ છે.

૩ કારણશરીર આનંદમયકોશરૂપ છે.

પ્ર૦ ૬૧ મો. આત્માનો શરીર તથા કોશસાથે શો સંબંધ છે ?

ઉત્તર. આત્મા શરીર તથા કોશથી અત્યંત ભિન્ન છે, ને તેમનો માત્ર કલ્પિતસંબંધ છે, વાસ્તવિક સંબંધ નથી.

પ્ર૦ ૬૨ મો. આત્મા તથા શરીરના સ્વભાવ કહો ?

ઉત્તર. આત્માનો સ્વભાવ સત્, ચિત્, ને આનંદ છે, અને શરીર તથા કોશનો સ્વભાવ અસત્, જડ, ને દુઃખરૂપ છે.

પ્ર૦ ૬૩ મો. ફળના પ્રકાર કેટલા ? કયા કયા ? અને વેદાંતના જ્ઞાનનાં ફળનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ફળના પ્રકાર એ છે, ૧ મુખ્ય, ને ૨ ગૌણ. વેદાંતજ્ઞાનનું મુખ્ય ફળ મોક્ષ છે, અને ગૌણ ફળ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન છે.

પ્ર૦ ૬૪ મો. ચિત્તના મુખ્ય દોષો, તેમનાં નામો, વ્યાખ્યા, અને તેમને દૂર કરવાના ઉપાયો કહો ?

ઉત્તર. ચિત્તના મુખ્ય દોષો ત્રણ છે, ૧ મળ, ૨ વિક્ષેપ, ને ૩ આવરણ. ૧ મળ—પાપસંસ્કાર. ૨ વિક્ષેપ—ચિત્તની ચંચળતા. ૩ આવરણ—આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન.

૧ મળદોષ નિષ્કામકર્મ કરવાથી દૂર થાય છે.

૨ વિક્ષેપદોષ ઉપાસના અથવા ધ્યાનથી દૂર થાય છે.

૩ આવરણદોષ આત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે.

પ્ર૦ ૬૫ મો. ત્રિદાભાસ એટલે શું ? તેની અવસ્થા કેટલી ? કય કય ? અને તેમનાં સ્વરૂપો કહો ?

ઉત્તર. અંતઃકરણમાં પડેલું ચેતનનું પ્રતિબિંબ તે ત્રિદાભાસ. એને જીવ પણ કહે છે. તેની સાત અવસ્થા છે, ૧ અજ્ઞાન, ૨ આવરણ, ૩ ભ્રાંતિ, ૪ પરોક્ષજ્ઞાન, ૫ અપરોક્ષજ્ઞાન, ૬ શોકનાશ, ને ૭ અતિદુર્ધ.

૧ અજ્ઞાન—હું બ્રહ્મને જાણતો નથી, એવી સમજ.

૨ આવરણ—બ્રહ્મ નથી, અને તે પ્રતીત થતું નથી, એવી સમજ.

૩ ભ્રાંતિ—દેહાદિમાં હું પણાનું જ્ઞાન, અને જગતમાં સત્યપણાની સમજ.

૪ પરોક્ષજ્ઞાન—ગુરુ અને શાસ્ત્રથી બ્રહ્મ છે એમ જાણું તે.

૫ અપરોક્ષજ્ઞાન—હું બ્રહ્મ છું એમ પ્રત્યક્ષ જાણવું તે.

૬ શોકનાશ—મારા બ્રહ્મસ્વરૂપમાં શોકદુઃખાદિ નથી એમ જાણવું તે.

૭ અતિહર્ષ—બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી જે નિરંકુશતૃપ્તિ ઉપજે તે.

પ્ર૦ ૬૬ મો. ઉપાસકને બ્રહ્મલોકપ્રતિ કયા કયા દેવો ક્રમથી લઈ જાય છે તે કહો ?

ઉત્તર. ૧ જ્યોતીરૂપ અગ્નિના અભિમાની દેવ, ૨ દિવસના અભિમાની દેવ, ૩ શુક્લપક્ષના અભિમાની દેવ, ૪ છ મહિનારૂપ ઉત્તરાયણના અભિમાની દેવ, ૫ સંવત્સરના અભિમાની દેવ, ૬ દેવલોકના અભિમાની દેવ, ૭ વાયુના અભિમાની દેવ, ૮ સૂર્ય, ૯ ચંદ્ર, ૧૦ વિદ્યુતના અભિમાની દેવ, ૧૧ વરુણ, હિરણ્યગર્ભથી વિદ્યુતસુધી એક દિવ્ય પુરુષ આવે છે તે તે ઉપાસકને વરુણલોકમાં લઈ જાય છે, ૧૨ ત્યાંથી તેને ઈંદ્રલોકમાં લઈ જાય છે, ૧૩ ત્યાંથી વિરાટમાં લઈ જાય છે, ૧૪ વિરાટથી બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે, અને ત્યાં બ્રહ્માની સાથે તે ઉપાસકને વિદેહકૈવલ્ય થાય છે. એવી રીતે ઉપાસકને બ્રહ્મલોકમાં જવાનો ક્રમ છે.

પ્ર૦ ૬૭ મો. અનુબંધચતુષ્ટયનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ અધિકારી, ૨ વિષય, ૩ સંબંધ, ને ૪ પ્રયોજન.

પ્ર૦ ૬૮ મો. વેદાંતના અધિકારીનાં લક્ષણો કહો ?

ઉત્તર. જેના ચિત્તમાં મળ અને વિશ્લેષ ન હોય, પણ માત્ર આવરણ જ હોય, અને વિવેકાદિ ચાર સાધનસંપન્ન હોય તે વેદાંત-શ્રવણનો મુખ્ય અધિકારી છે.

પ્ર૦ ૬૯ મો. વેદાંતનો મુખ્ય વિષય શો છે તે કહો ?

ઉત્તર. વેદાંતનો મુખ્ય વિષય જીવબ્રહ્મની એકતા જણાવવી તે છે.

પ્ર૦ ૭૦ મો. સંબંધના મુખ્ય કેટલા પ્રકાર, તેમનાં નામ, અને વ્યાખ્યા કહો ?

ઉત્તર. સંબંધ મુખ્ય બે પ્રકારના છે, ૧ ગ્રંથ અને વિષયનો સંબંધ, તથા ૨ અધિકારી અને મોક્ષનો સંબંધ. ગ્રંથ એ પ્રતિપાદન કરનાર છે માટે પ્રતિપાદક, ને વિષય (બ્રહ્મ) પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય છે માટે પ્રતિપાદ્ય છે. આ પ્રમાણે તે બંનેનો સંબંધ પ્રતિપાદકપ્રતિપાદ્ય છે. અધિકારી પ્રાપ્ત કરનાર છે માટે પ્રાપક કહેવાય છે, ને મોક્ષ એ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે, માટે પ્રાપ્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી એ બેનો સંબંધ પ્રાપકપ્રાપ્ય છે.

પ્ર૦ ૭૧ મો. વેદાંતનું પ્રયોજન શું તે કહો ?

ઉત્તર. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની ઔકાંતિક (સંશયરહિત) અને આત્યંતિક (ફરીને ન ઉપજે એવી) નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ, તેની પ્રાપ્તિ એ વેદાંતનું પ્રયોજન (ફળ) છે.

પ્ર૦ ૭૨ મો. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોના નાશમાં અજ્ઞાનનો નાશ કેવી રીતે અપેક્ષિત છે ?

ઉત્તર. શરીર રહે ત્યાંસુધી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો રહે, માટે શરીરની નિવૃત્તિ કરવાસારુ તેના કારણુ ધર્માધર્મની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ધર્માધર્મનું કારણુ રાગદ્વેષ છે, માટે ધર્માધર્મનો નાશ કરવા રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. રાગદ્વેષનું કારણુ અનુકૂળજ્ઞાન અને પ્રતિકૂળજ્ઞાન છે, માટે રાગદ્વેષનો નાશ કરવા અનુકૂળજ્ઞાન અને પ્રતિકૂળજ્ઞાનનો નાશ કરવો જોઈએ. અનુકૂળજ્ઞાન અને પ્રતિકૂળજ્ઞાન ભેદજ્ઞાનથી ઉપજે છે, માટે અનુકૂળજ્ઞાન અને પ્રતિકૂળજ્ઞાનનો નાશ કરવા ભેદજ્ઞાનનો નાશ કરવો જોઈએ. ભેદજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉપજે છે, માટે ભેદજ્ઞાનનો નાશ કરવા આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનની

નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એવી રીતે ત્રિવિધ દુઃખોની નિવૃત્તિમાં પરંપરાવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અપેક્ષિત છે.

પ્ર૦ ૭૩ મો. વ્યષ્ટિ અવિદ્યા અને માયામાં શો ભેદ છે ?

ઉત્તર. વ્યષ્ટિ અવિદ્યામાં મલિનસત્ત્વગુણ પ્રધાન છે, અને માયામાં શુદ્ધસત્ત્વગુણ પ્રધાન છે. (મલિનસત્ત્વગુણ-રજોગુણતમોગુણથી દ્વિધાએલો સત્ત્વગુણ. શુદ્ધસત્ત્વગુણ-રજોગુણતમોગુણને દાખીને રહેલો સત્ત્વગુણ.)

પ્ર૦ ૭૪ મો. આંતરશત્રુઓ કેટલા ? તથા તેમનાં નામો અને સ્વરૂપો કહો ?

ઉત્તર. આંતરશત્રુ છ છે, ૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મોહ, ૫ મદ, ને ૬ મત્સર.

૧ કામ—પુરુષને સ્ત્રીસંગની અભિલાષા, ને સ્ત્રીને પુરુષના સંગની અભિલાષા.

૨ ક્રોધ—અપકાર કરનારપર વેર વાળવાની ચિત્તમાં પરિતાપ ઉપજાવનારી વૃત્તિ.

૩ લોભ—પોતાના માનેલા પદાર્થોનો ત્યાગ સહન ન થઈ શકે તે.

૪ મોહ—કરવાયોગ્ય અને નહિ કરવાયોગ્યનું ભાન નહિ તે.

૫ મદ—ધૈવત, દ્રવ્ય, સત્તા, અને વિદ્યાઆદિનો અહંકાર.

૬ મત્સર—ઈર્ષ્યા-ખીજની ચઢતી સ્થિતિ સહન ન થઈ શકે તે.

પ્ર૦ ૭૫ મો. આંતરશત્રુઓને જિતવાના ઉપાયો કયમથી કહો ?

ઉત્તર. ૧ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મનો વિચાર કરવાથી, વા બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય વિચારવાથી, અથવા પુરુષ વા સ્ત્રીના શરીરમાં બરેલા અપવિત્ર પદાર્થોનો વિચાર કરવાથી કામ જિતાય છે.

૨ મારા દુષ્ટકર્મના ફળરૂપે મને આ દુઃખ થાય છે, તેમાં દુઃખ દેનારો તો નિમિત્તમાત્ર છે, એમ વિચારી ક્ષમા રાખવાથી ક્રોધનો જન્મ થાય છે.

૩ ધૈર્યની માયાને પોતાની માની તેમાં મમતા રાખવાથી જીવની અધોગતિ થાય છે, અને તેનો પાત્રયોગે ઉપયોગ કરવાથી મમતા ઘટીને જીવની ચઢતી ગતિ થાય છે, એવી સમજપૂર્વક ઉદ્ધારતા રાખવાથી લોભ જિતાય છે.

૪ અવિવેકથી ડગલે ડગલે દુઃખ થાય છે, અને વિવેકપુરઃસર વર્તવાથી દુઃખના પ્રસંગો ઓછા આવે છે એમ વિચારી, વિવેકનું સ્વરૂપ ઓળખી, તે પ્રમાણે વર્તવાથી મોહનો જન્મ થાય છે.

૫ કાળ નિરવધિ છે, ને વિશ્વ વિશાળ છે, તેમાં મારા કરતાં દ્રવ્ય, વિદ્યા, ને રૂપાદિમાં ચઢીઆતા પુરુષો ઘણા થઈ ગયા છે, ઘણા વિદ્યમાન છે, અને હજી ઘણા થશે, તેમની આગળ હું કાંઈ પણ અણત્રીમાં નથી, એવો વિનય રાખવાથી મદ જિતાય છે.

૬ ખીજની ચઢતી સ્થિતિ સહન નહિ થઈ શકવાથી હૃદયદિમાં દાહ થાય છે, અને તેથી હૃદયમાં કુસંસ્કાર પડે છે, ને પરિણામે દુઃખ થાય છે; અને ગુણગ્રાહક બુદ્ધિ રાખવાથી ચિત્તમાં શાંતિ રહી સારાં સંસ્કાર પડે છે, અને પરિણામે સુખ થાય છે. એમ ધર્ષાવડે થતા દુઃખનો અને ગુણગ્રાહકબુદ્ધિ રાખવાથી થતા સુખનો વિચાર કરવાથી મત્સર જિતાય છે.

પ્ર૦ ૭૬ મો. ઊર્મિ એટલે શું ? તે કેટલી ? કઈ કઈ ? અને તે જ્ઞાના ધર્મ છે તે કહો ?

ઉત્તર. ઊર્મિ એટલે તરંગ. તે છ છે, ૧ સુખ, ૨ દુઃખ, ૩ ભૂખ, ૪ તરપ, ૫ જરા, ને ૬ મરણ. સુખદુઃખ એ મનના ધર્મ

છે, ભૂખતરપ એ પ્રાણના ધર્મ છે, ને જરામરણ એ સ્થૂળદેહના ધર્મ છે.

પ્ર૦ ૭૭ મો. ઉપર ગણાવેલા કોઇ ધર્મો આત્મામાં છે ?

ઉત્તર. ના, આત્મામાં ઉપરના કોઇ ધર્મો નથી.

પ્ર૦ ૭૮ મો. ચિદાભાસના કેટલા ભાગ છે તે કહો ?

ઉત્તર. એ, ૧ અંતઃકરણ, ને ૨ ચેતનનું પ્રતિબિંબ.

પ્ર૦ ૭૯ મો. શબ્દ કેટલા પ્રકારના અને તે કયા કયા તે કહો ?

ઉત્તર. શબ્દના એ પ્રકાર છે, ૧ વર્ણરૂપ, (કકારાદિ અક્ષર-રૂપ,) ને ૨ ધ્વનિરૂપ.

પ્ર૦ ૮૦ મો. ધ્વનિ કેટલા પ્રકારના, ને કયા કયા તે કહો ?

ઉત્તર. ધ્વનિ સાત પ્રકારના છે, ૧ પડ્જ, ૨ ઋપલ, ૩ ગાંધાર, ૪ મધ્યમ, ૫ પંચમ, ૬ ધૈવત, ને ૭ નિષાદ. આ સાત સ્વરના આદ્રિનો એક એક અક્ષર તે સા, રી, ગ, મ, પ, ધ, નિ છે.

પ્ર૦ ૮૧ મો. મનના સ્થૂળભાવ વા સમાધના પ્રતિપક્ષી કેટલા ? કયા કયા ? તેમનાં સ્વરૂપ, અને તેમને દૂર કરવાના ઉપાય કહો ?

ઉત્તર. મનના સ્થૂળભાવ ચાર છે, ૧ લય, ૨ વિક્ષેપ, ૩ કંપાય, ને ૪ રસાસ્વાદ. લય એટલે સુષુપ્તિના જેવી સ્થિતિ, વિક્ષેપ એટલે ધ્યાનના વિષયથી અન્ય વિષયને આકારે મનનું થવું, કંપાય એટલે રાગદ્વેષના તીવ્ર સંસ્કારો, ને રસાસ્વાદ એટલે સવિકલ્પસમાધિના આનંદનો ત્યાગ સહન ન થઈ શકવો તે. લય ચિત્તને નમ્રત્વ કરવાથી દૂર થાય છે, વિક્ષેપ વિષયમાં દોષદર્શન કરવાથી દૂર થાય છે. કંપાયવાળા ચિત્તને ઝાળખી તીવ્રદોષદર્શન કરવાથી કંપાય દૂર થાય છે. અસંપ્રજ્ઞાતયોગનું માહાત્મ્ય વિચારી ત્રિપુટીવાળા આનંદનું અસારપણું જાણવાથી રસાસ્વાદ દૂર થાય છે.

૩૦ ૮૨ મો. જ્ઞાનની ભૂમિકા કેટલી ? કઈ કઈ ? અને તે-
મનાં સ્વરૂપો કહો ?

ઉત્તર. જ્ઞાનની ભૂમિકા સાત છે, ૧ શુભેચ્છા, ૨ વિચારણા,
૩ તનુમાનસા, ૪ સત્ત્વાપત્તિ, ૫ અસંસક્તિકા, ૬ પદાર્થભાવિની,
ને ૭ તુર્યગા.

૧ શુભેચ્છા—આ વિશ્વમાં ગ્રહણ કરવાયોગ્ય શું છે, અને
ત્યામ કરવાયોગ્ય શું છે, એમ ગુરુ અને શાસ્ત્રથી જાણવાની તીવ્ર
ઇચ્છા ઉપજે તે. ટુંકામાં વિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉપજી મોક્ષ મેળવવાની
ઇચ્છા ઉપજે તે.

૨ વિચારણા—વિવેકાદિ સાધન સંપાદન કરી તથા સદ્ગુરુનું
વિધિવત્ શરણુ ગ્રહણ કરી તેમની પાસેથી સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું,
તથા તેમણે ઉપદેશ કરેલા વિષયનું મનન કરવું તે.

૩ તનુમાનસા—મનને બ્રહ્મમાં રોકી તેના સ્થૂળભાવની નિવૃ-
ત્તિ કરી સૂક્ષ્મ કરવું તે.

૪ સત્ત્વાપત્તિ—સત્ત્વ=આત્મસ્વરૂપ, ને આપત્તિ=પ્રાપ્તિ—સ્વરૂપની
પ્રાપ્તિ, એટલે હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે પોતાના આત્મસ્વરૂપ-
નો પ્રસક્ત અનુભવ થવો તે.

૫ અસંસક્તિકા—સર્વ સિદ્ધિઓના સ્થાનરૂપ આત્મામાં ચિત્ત
વિરામ પામવાથી જે સિદ્ધિઓ અનુભવવામાં આવે તેમાં આસક્તિ
ન થવી તે.

૬ પદાર્થભાવિની—બ્રહ્મવિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની પો-
તાની મેળે પ્રતીતિ ન થાય એવી ચિત્તની અવસ્થા.

૭ તુર્યગા—વિશ્વની ચોથી સ્થિતિરૂપ જે બ્રહ્મ તેમાં જ દેહ-
પાતસુધી સર્વદા ચિત્તની સ્થિતિ રહેવી તે.

પ્ર૦ ૮૩ મો. જ્ઞાનની ભૂમિકાને પામેલાઓની પદ્ધતિ, તેમનાં અન્ય નામો, અને તે કાળે તેમને જગત કેવું પ્રતીત થાય છે તે કહો ?

ઉત્તર. શુભેચ્છા, વિચારણા, અને તનુમાનસા આ ત્રણ ભૂમિકાને પામેલાઓ સાધક કહેવાય, અને તેમનું મૃત્યુ થયે તેઓ ચો-મબ્રજ કહેવાય, ચોથી ભૂમિકાને પામેલો જ્ઞાની, પાંચમી ભૂમિકાને પામેલો જીવન્મુક્ત, છઠ્ઠી ભૂમિકાને પામેલો મહામુક્ત, અને સાતમી ભૂમિકાને પામેલો અતિમુક્ત કહેવાય છે. ચોથી ભૂમિકાને પામેલો અ-હવિત્, પાંચમી ભૂમિકાને પામેલો અહાવિદ્વર, છઠ્ઠી ભૂમિકાને પામેલો અહાવિદ્વરીયાન્, અને સાતમી ભૂમિકાને પામેલો અહાવિદ્વરિષ્ઠ કહેવાય છે.

પહેલી ત્રણ ભૂમિકાવાળા જગતને સત્યરૂપે જુએ છે, તેથી તે-મના ચિત્તની જગત્સ્વરૂપ કહેવાય છે.

ચોથી ભૂમિકાને પામેલો જગતને સ્વપ્રમરૂપ જુએ છે, તેથી તેના ચિત્તની સ્વમાવસ્થા કહેવાય છે.

પાંચમી ભૂમિકાને પામેલો જગતને સુષુપ્તિજેવા ચિત્તથી જુએ છે, તેથી તેના ચિત્તની સુષુપ્તિસ્વરૂપ કહેવાય છે.

છઠ્ઠી ભૂમિકાને પામેલા પોતાની મેળે અને સાતમી ભૂમિકાને પામેલા પોતાની મેળે કે બીજાના પ્રયત્નથી જગતને જોતા નથી, તેથી તેમના ચિત્તની અતુકમે ગાઢસુષુપ્તિ ને ધનસુષુપ્તિ સ્વરૂપ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૮૪ મો. વેદાંતમાં કેટલા પદાર્થ અનાદિ માનેલા છે ? તે કયા કયા ? અને તેઓમાં કાંઈ વિલક્ષણતા છે કે કેમ તે કહો ?

ઉત્તર. વેદાંતસિદ્ધાંતમાં વિશ્વસ્વરૂપ સમન્વયવા છ પદાર્થો અનાદિ માનેલા છે, તેમનાં નામો:-૧ શુદ્ધચેતન, (બ્રહ્મ,) ૨ મા-યા, ૩ અવિદ્યા, ૪ ચેતનનો માયા અથવા અવિદ્યાસાથે સંબંધ, ૫

ધ્વિર, ૫ જીવ, ને ૬ એ પાંચેનો પરસ્પર ભેદ. તેમાં શુદ્ધચેતન અનાદિઅનંત છે, અને બાકીના પાંચ પદાર્થો અનાદિસાંત (અનાદિ ને અંતવાળા) છે.

પ્ર૦ ૮૫ મો. ભેદ કેટલા પ્રકારના છે ? તે તથા તેઓનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. પાંચ પ્રકારના ભેદ છે, ૧ ધ્વિર અને જીવનો ભેદ, ૨ ધ્વિર અને જડનો ભેદ, ૩ જીવજીવનો પરસ્પરમાં ભેદ, ૪ જીવ અને જડનો ભેદ, ને ૫ જડજડનો પરસ્પરમાં ભેદ.

પ્ર૦ ૮૬ મો. યોગનાં આઠ અંગોનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ યમ, ૨ નિયમ, ૩ આસન, ૪ પ્રાણાયામ, ૫ પ્રત્યાહાર, ૬ ધારણા, ૭ ધ્યાન, ને ૮ સમાધિ.

પ્ર૦ ૮૭ મો. યમનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકાર, અને તેમની વ્યાખ્યાઓ કહો ?

ઉત્તર. યમ—હિંસાદિ નિષિદ્ધકર્મોથી રોકનાર. તેના પાંચ પ્રકાર છે, ૧ અહિંસા, ૨ સત્ય, ૩ અસ્તેય, ૪ બ્રહ્મચર્ય, ને ૫ અપરિગ્રહ.

૧ અહિંસા—મન, વાણી, અને શરીરથી કોઇને પીડા ન કરવી.

૨ સત્ય—કોઇનું અદિત ન થાય એવું યથાર્થ ને પ્રિય બોલવું.

૩ અસ્તેય—ચોરી નહિ કરવી, એટલે માગ્યાવિના કોઇની વસ્તુ ન લેવી.

૪ બ્રહ્મચર્ય—મન, વાણી, અને શરીરથી ગૃહસ્થે પરસ્ત્રીના સંગનો ત્યાગ રાખવો, ને દિવસે, ઋતુથી ભિન્નકાળે, પર્વ, વ્રત, અને દીક્ષાને દિવસે સ્વસ્ત્રીનો પણ ત્યાગ સેવવો તે. વિરક્તે ઉપસ્થને વશ રાખી ઊર્ધ્વરેતા રહેવું તે.

૫ અપરિગ્રહ—મમતાપૂર્વક ભોગસામગ્રી એકત્ર ન કરવી તે.

આ અહિંસાદિ પાંચે યમોને જાતિ, દેશ, કાળ, ને પ્રયોજનથી ખંડિત નહિ થવા દેતાં સાવધાનતાપૂર્વક પૂર્ણપણે પાળવા તે મહાવ્રત કહેવાય છે, ને તેના એક દેશનું સાવધાનતાપૂર્વક પરિપાલન કરવું તે એકદેશીવ્રત વા અણુવ્રત કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૮૮ મો. અહ્યયર્ચના પ્રકાર, તેમનાં નામો, અને સ્વરૂપ કહો?

ઉત્તર. અહ્યયર્ચના ૧ કૃષ્ણ, ૨ રક્ત, ૩ શુક્લ, ને ૪ વિમળ એવા ચાર પ્રકાર છે.

સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો તે કૃષ્ણઅહ્યયર્ચ, પર્વ અને વ્રતાદિના દિવસે સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ સેવવો તે રક્તઅહ્યયર્ચ, ઋતુકાળે સંતતિની ઉત્પત્તિમાટે માત્ર સ્વસ્ત્રીનો સમાગમ સેવવો તે શુક્લઅહ્યયર્ચ, ને ઊર્ધ્વરેતા રહેવું તે વિમળઅહ્યયર્ચ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૮૯ મો. નિયમની વ્યાખ્યા, તેના પ્રકાર, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. સાધકયોગીને કામ્યકર્મમાંથી નિવૃત્ત કરી તેની નિષ્કામકર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તે નિયમ. તેના પાંચ પ્રકાર છે, ૧ શૌચ, ૨ સંતોષ, ૩ તપ, ૪ સ્વાધ્યાય, ને ૫ ઈશ્વરપ્રશિધાન.

૧ શૌચ એટલે પવિત્રતા. આના બે પ્રકાર છે, ૧ બાહ્યશૌચ, ને ૨ આંતરશૌચ. જળ ને માટીવડે સ્થૂળશરીરને પવિત્ર રાખવું તે બાહ્યશૌચ, ને મનને રાગદ્વેષરહિત રાખવું તે આંતરશૌચ કહેવાય છે; તેમજ સુખી પ્રાણીપ્રતિ મૈત્રીની ભાવના કરવી, દુઃખી પ્રાણીપર કરુણાની ભાવના કરવી, પાપીપ્રતિ ઉપેક્ષાની ભાવના કરવી, અને પુણ્યવાનપ્રતિ હર્ષની ભાવના કરવી તે પણ આંતરશૌચ કહેવાય છે.

૨ યથાવિહિત ઉદ્યોગ કરતાં જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં તૃપ્તિ રાખવી તે સંતોષ કહેવાય છે.

૩ મન, વાણી, અને શરીરને નઠારાં કામભણી ન જવા દેતાં એક

પરમાત્માભક્તી જે રાખવાં, બા કૃત્ત્વ્યાંદ્રાવણાદિ વ્રત કરવાં, કિંવા
શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મ પાળવા તે તપ કહેવાય છે.

૪ પોતાના ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા મંત્રનો અર્થસહિત જપ કરવો,
અથવા મોક્ષશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું તે દેવાધ્યાય કહેવાય છે.

૫ મન, વાણી, તથા શરીરથી જે જે ક્રિયા થાય તે ઈશ્વરને
અર્પણ કરવી, અથવા મારાથી જે કાંઈ કર્મ થાય છે તે મારા કર્મ-
નુસાર ઈશ્વરની પ્રેરણાથી થાય છે, એમ માની નિરભિમાની રહેવું તે
ઈશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૯૦ મો. આસનની વ્યાખ્યા, સંખ્યા, તે મુખ્ય આસન-
નાં સ્વરૂપો કહો ?

ઉત્તર. શરીર ડાલે નહિ તે મન વ્યાકુળ ન થાય એવી રીતે
શરીરની સ્થિતિ રાખવાની પદ્ધતિ તે આસન કહેવાય છે. આસનના
મુખ્ય પ્રકાર ૮૪ છે, તેમાં મુખ્ય ૧૬, તેમાં મુખ્ય ૪, તે તેમાં
પણ મુખ્ય ૩ છે, ૧ સિદ્ધાસન, ૨ પદ્માસન, તે ૩ સ્વસ્તિકાસન.
તેમનાં સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ સિદ્ધાસન—ડાળા પગની પાની સીવનીમાં રાખીને, અને
જમણા પગની પાની ઉપરના મૂળઉપર રાખીને, સીધું શરીર રાખી
બેસવું તે.

૨ પદ્માસન—જમણા પગને ડાળા સાથળના મૂળઉપર રાખી
તથા ડાળા પગને જમણા સાથળના મૂળઉપર રાખી સીધું બેસવું તે.

૩ સ્વસ્તિકાસન—બંને પગના ફણા બંને પિંડીઓ તથા સા-
થળવચ્ચે રાખી સીધું બેસવું તે.

પ્ર૦ ૯૧ મો. આસનનો જય શી રીતે થાય અને તેથી કયા
પ્રણાલી સિદ્ધિ થાય છે તે કહો ?

ઉત્તર. લૌકિકવૈદિકકર્મમાં રહેલો માનસ ઉત્સાહ શિથિલ કરવાથી, અથવા શેષનું ધ્યાન કરવાથી, આસનનો જ્ય કરી શકાય છે. આસનનો જ્ય થવાથી ટાઢતડકો ને ભૂખતરપ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વો પૂર્વનો પેટે પીડા કરી શકતાં નથી.

પ્ર૦ ૯૨ મેા. પ્રાણુયામનો અર્થ, તેના પ્રકાર, અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. પ્રાણુને સર્વભણીથી રોકવો તે પ્રાણુયામ કહેવાય છે. તેના મુખ્ય ભેદ નવ છે, ૧ અનુલોમવિલોમ, ૨ સૂર્યભેદન, ૩ ઉજ્જમ-યી, ૪ શીતળી, ૫ સીતકારી, ૭ ભસ્ત્રા, ૭ મૂઝા, ૮ પ્લાવિની, ને ૯ બ્રામરી.

૧ અનુલોમવિલોમ—અંખા નસકોરેથી પવનને પૂરી, યથાશક્તિ રોકી, પછી જમણે નસકોરેથી તેને ઊતારવો; પછી જમણે નસકોરેથી પવનને ખેંચી, યથાશક્તિ રોકી, અંખે નસકોરેથી તેને કાઢવો તે. આ પ્રાણુયામથી નાડીઓની શુદ્ધિ થાય છે.

૨ સૂર્યભેદન—જમણે નસકોરેથી વાયુ ખેંચી, યથાશક્તિ રોકી, પછી અંખે નસકોરેથી વાયુને ઊતારવો તે. આ કુંભકથી સજેખમ, કદ ને શરદી દૂર થાય છે.

૩ ઉજ્જમયી—અંખે નસકોરેથી બહારના વાયુને યથાશક્તિ ખેંચી, યથાશક્તિ રોકી, પછી નાકના અંખા છિદ્રવાટે તે વાયુને બહાર કાઢવો તે. આ કુંભકથી અભૂર્ણુ તથા અશક્તિ દૂર થાય છે.

૪ શીતળી—જમણે કાંગડાની ચાંચની પેટે મુખથી બહાર રાખી, નાસિકા બંધ રાખી, મુખવાટે બહારના વાયુને અંદર ખેંચી, યથાશક્તિ રોકી, પછી અંખા નસકોરવાટે પૂરેલા વાયુને ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો તે. આ કુંભકથી શરીરમાંની વિશેષ ગરમી દૂર થઈ ઠંડક થાય છે.

૫ સીતકારી—જમને બે હોઠવચ્ચે રાખી, નાક બંધ રાખી, મુખવાટે સીતકારસહિત બહારના પવનને અંદર ખેંચી, યથાશક્તિ રોકી, પછી તેને ડાખી નાસિકાવાટે ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો તે. આથી શરીરમાંની વિશેષ ગરમી દૂર થઈ ઠંડક થાય છે.

૬ ભસ્ત્રા—જમણું નસકોરું બંધ રાખી, ડાખા નસકોરાવાટે યથાશક્તિ પૂરકરેચક ઊતાવળે કરવા; આમાં છેલ્લા પૂરકપછી વાયુને યથાશક્તિ રોકી, ડાખું નસકોરું બંધ રાખી, જમણું નસકોરું રેચક કરી, જમણું નસકોરેથી પૂરકરેચક ઊતાવળે યથાશક્તિ કરવા; (ડાખે નસકોરે કયાં હોય તેટલા પૂરકરેચક કરવા;) ત્યારપછી છેલ્લા પૂરકપછી યથાશક્તિ વાયુને રોકી, જમણું નસકોરું બંધ રાખી, ડાખે નસકોરું રેચક કરવો તે. પૂરકરેચક ધમણની પેઠે કરવાના છે. આથી વાત, પિત્ત, ને કફથી ઉપજેલા રોગો દૂર થાય છે, અને કુંડલિની, (પ્રાણકળા) જાગૃત થાય છે.

૭ મૂર્ચ્છા—જમણું નસકોરું બંધ રાખી, ડાખા નસકોરાથી બહારના વાયુને યથાશક્તિ ખેંચી, જલંધરબંધસહિત તેને યથાશક્તિ રોકવો; આ કાળે શરીરનાં સર્વ મોટાં છિદ્રોને સારી રીતે સંકોચવાં, પછી પૂર્વોક્ત બંધસહિત ધીરે ધીરે જમણા નસકોરાદ્વારા રેચક કરવો તે. આ કુંભક ચિત્તનિરોધમાં ઉપયોગી છે.

૮ પ્લાવિની—શરીરમાં સર્વ સ્થળે વાયુને પૂરી શરીરને હલકું કરવું તે. આથી શરીરમાં ઠંડક ઉપજે છે.

૯ બ્રામરી—જમણું નસકોરું બંધ રાખી ડાખા નસકોરાદ્વારા બ્રમરના જેવા શબ્દસહિત બહારના વાયુને અંદર ખેંચી, પછી યથાશક્તિ રોકી, જમણા નસકોરાદ્વારા ધીરે ધીરે રેચક કરવો તે. આથી ચિત્તમાં આનંદ થાય છે.

પ્ર૦ ૯૩ મો. પ્રાણાયામથી શું ફળ થાય છે ?

ઉત્તર. પ્રાણાયામ સિદ્ધ થવાથી પાપસંસ્કાર નાશ પામે છે. આત્મી ચિત્તમાંનો રજોગુણ તથા તમોગુણ નિર્લેખ થાય છે, અને ધારણા કરવામાં મનની યોગ્યતા આવે છે,

પ્ર૦ ૯૪ મો. યમ, નિયમ, અને આસન સિદ્ધ કર્યાવિના પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય કે નહિ ?

ઉત્તર. આ ત્રણ સિદ્ધ થવાથી જ પ્રાણાયામ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આસન સિદ્ધ કર્યાવિના પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો રોગાદિક થવા સંભવ રહે છે.

પ્ર૦ ૯૫ મો. પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ઇન્દ્રિયોને પેતપેતાના વિષયથી માછી વાળી ચિત્તને અનુસરતી કરવી તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થવાથી ઇન્દ્રિયો અત્યંત વશ થઈ જાય છે.

પ્ર૦ ૯૬ મો. ધારણાનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. શરીરમાંહેની સુષુમ્ણાનાડીમાં રહેલાં હૃદયાદિ ચક્રોમાં, શરીરની બહાર નાસિકાગ્રાદિ પ્રદેશમાં, ઈશ્વરની પ્રતિમામાં, અથવા સૂર્યચંદ્રાદિમાં ચિત્તને રોકવું તે ધારણા કહેવાય છે.

આ ધારણામાં ધ્યેયમાંથી વૃત્તિ ચલાયમાન થાય છે, અને તેને રોકવી પડે છે.

પ્ર૦ ૯૭ મો. ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ધારણાના વિષયમાં ચિત્તને એકતાન કરવું તે ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાનકાળે ધ્યેયમાંથી ચિત્ત ચલાયમાન થતું નથી.

પ્ર૦ ૯૮ મો. સમાધિનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ધ્યાતા અને ધ્યાનની વૃત્તિ નહિ જેવી થઈને એક ધ્યે-

યાકારવૃત્તિ જ પ્રબળ રહે એવી જે અંતઃકરણની અવસ્થા તે સમાધિ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૯૯ મો. સંયમનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ એક જ વિષયમાં થાય તે સંયમ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૦૦ મો. વિવેકખ્યાતિ એટલે શું તે કહો ?

ઉત્તર. પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે વિવેકખ્યાતિ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૦૧ મો. ધર્મભેદસમાધિ એટલે શું તે કહો ?

ઉત્તર. જેમાં અશુક્લઅકૃષ્ણધર્મરૂપ વૃદ્ધિ થાય છે તે ધર્મભેદ-સમાધિ કહેવાય છે. આ સમાધિ સંપ્રજ્ઞાતયોગની પરાકાષ્ઠા છે.

પ્ર૦ ૧૦૨ જો. કર્મના પ્રકાર કેટલા અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. કર્મના પ્રકાર ચાર છે, ૧ કૃષ્ણ, ૨ શુક્લ, ૩ મિશ્ર, ને ૪

અશુક્લઅકૃષ્ણ.

૧ કૃષ્ણ—પરદારાનો સમાગમ કરવો છત્યાદિ નઠારાં કર્મો.

૨ શુક્લ—સકામ પુણ્યકર્મ કરવાં તે.

૩ મિશ્ર—જેમાં પુણ્ય અને પાપ બંને હોય તેવાં સોમયાગાદિ કર્મો.

૪ અશુક્લઅકૃષ્ણ—કોઈ પણ પ્રકારની કામના રાખ્યાવિના કર્તવ્ય સમજીને પુણ્યકર્મ કરવાં તે.

પ્ર૦ ૧૦૩ જો. યોગના પ્રકાર અને તેનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. યોગના પ્રકાર બે છે, ૧ સંપ્રજ્ઞાતયોગ, ને ૨ અસંપ્રજ્ઞાતયોગ.

૧ સંપ્રજ્ઞાતયોગ—જેમાં ધ્યેયવિષયનો અત્યંત સ્પષ્ટપણે અનુ-

જાવ કરવામાં આવે એવી ચિત્તની અવસ્થા. આને સંગ્રાજ સમાધિ પણ કહે છે.

૨ અમંપ્રગ્ઝાતયોગ--જે અવસ્થામાં ચિત્તવૃત્તિઓ શાંત થઈ જાય અને ચિત્ત સંસ્કારરૂપે જ રહે છે, એવી ચિત્તની અવસ્થા તે. આને નિર્ગ્રાજ સમાધિ પણ કહે છે.

પ્ર૦ ૧૦૪ શ્રો. સંપ્રગ્ઝાતયોગના પ્રકાર, તેમનાં નામ, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. સંપ્રગ્ઝાતયોગના પ્રકાર ચાર છે, ૧ સવિતર્ક, ૨ સવિચાર, ૩ સાનંદ, ને ૪ સાસ્મિત.

૧ સવિતર્ક--સ્થૂળ વિષયોનું ધ્યાન ધરવું તે.

૨ સવિચાર--સૂક્ષ્મ વિષયોનું ધ્યાન ધરવું તે.

૩ સાનંદ--દ્વિત્રિયોનું ધ્યાન ધરવું તે.

૪ સાસ્મિત--બુદ્ધિસહિત પુરુષનું અથવા એકલા પુરુષનું ધ્યાન ધરવું તે.

પ્ર૦ ૧૦૫ શ્રો. યોગ કેને કહે છે ?

ઉત્તર. ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો તે યોગ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૦૬ શ્રો. ચિત્તવૃત્તિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે તથા તેમનાં નામ અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ચિત્તની વૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે, ૧ પ્રમાણ, ૨ વિપર્યય, ૩ વિકલ્પ, ૪ નિદ્રા, ને ૫ સ્મૃતિ.

૧ પ્રમાણ--યથાર્થજ્ઞાનનું સાધન, તે પ્રત્યક્ષઅનુમાનાદિ છે.

૨ વિપર્યય--મિથ્યાજ્ઞાન, જેમ દોરડીમાં સર્પનું જ્ઞાન થવું.

૩ વિકલ્પ--માત્ર શબ્દ હોય પરંતુ તેવડે કહેવાયોગ્ય વસ્તુ ન હોય એવી વૃત્તિ, જેમ વંધ્યાપુત્ર.

૪ નિદ્રા—તમેગુણને આશ્રયન કરીને રહેલી ચિત્તાની વૃત્તિ.

૫ સ્મૃતિ—સંસ્કાર જાગૃત થવાથી પૂર્વે અનુભવેલ વિષયને આશ્રયે ચિત્તનું થવું.

પ્ર૦ ૧૦૭ મો. વૃત્તિઓના ભેદ સ્વરૂપસહિત જણાવો ?

ઉત્તર. વૃત્તિઓના બે ભેદ છે, ૧ કિલ્લ, ને ૨ અકિલ્લ.

૧ કિલ્લ—રમેગુણતમેગુણવાળી વૃત્તિ. આ વૃત્તિ દુઃખ ઉપજાવનારી છે.

૨ અકિલ્લ—સત્યગુણી વૃત્તિ. આ વૃત્તિ સુખ ઉપજાવનારી છે.

પ્ર૦ ૧૦૮ મો. પ્રમાણના પ્રકાર તથા તેમનાં દ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. પ્રમાણના પ્રકાર છ છે, ૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ શબ્દ, ૪ ઉપમાન, ૫ અર્થાપત્તિ, ને ૬ અનુપલબ્ધિ.

૧ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ—પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું કરણ—પાંચ જ્ઞાને દ્રિયો.

૨ અનુમાનપ્રમાણ—પક્ષમાં હેતુ જોઈને સાધ્યની કલ્પના કરવી તે. પર્વતમાં ધૂમાડો જોઈ અગ્નિની કલ્પના કરવી તેમાં પર્વત પક્ષ, ધૂમાડો હેતુ, અને અગ્નિ સાધ્ય છે.

૩ શબ્દપ્રમાણ—યથાર્થ વક્તાનું કહેલું વચન. (યથાર્થ વક્તા—સત્ય વક્તા.)

૪ ઉપમાનપ્રમાણ—સાદૃશ્ય—મળતાપણું. જેમ ગાયના જેવું રોઝ હોય છે એમ સાંભળ્યા પછી વનમાં રોઝને જોતાં તેનો બોધ થાય છે તેમાં મળતાપણું કરણ છે.

૫ અર્થાપત્તિપ્રમાણ—સિદ્ધ કરવાના અર્થની જેવડે પ્રાપ્તિ થાય તે. જેમ કાષ્ઠએ કહ્યું કે જાડો દેવદત્ત દિવસે જન્મતો નથી. હવે ભોજન કર્યાવિના શરીર જાડું ન થાય, ને દિવસે તો તે જન્મતો નથી, તેથી જાડાપણાની સિદ્ધિ માટે તે રાત્રે જન્મતો હશે એમ કલ્પના થાય છે.

૧ અનુપલબ્ધિપ્રમાણ—જેવડે અભાવનું જ્ઞાન થાય તે.

પ્ર૦ ૧૦૯ મો. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કેટલી જાતનાં તે અને તે-
મનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પાંચ જાતનાં છે, ૧ ઐત્રજન્ય પ્રત્યક્ષ,
૨ ત્યજ્યાજન્ય પ્રત્યક્ષ, ૩ નૈત્રજન્ય પ્રત્યક્ષ, ૪ મિહ્યાજન્ય પ્રત્યક્ષ,
ને ૫ નાસિકાજન્ય પ્રત્યક્ષ.

પ્ર૦ ૧૧૦ મો. કયું દર્શન કયું રીતે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું સ્વરૂપ માને છે ?

ઉત્તર. ન્યાયૈશેષિકને મતે ઇન્દ્રિયોનો વિષયસાથે સંયોગ તે પ્ર-
ત્યક્ષપ્રમાણ. યોગ અને સાંખ્યને મતે ઇન્દ્રિયોદ્વારા નીકળેલી અંતઃક-
રણની વૃત્તિનો વિષયસાથે સંયોગ તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ. વેદાંતને મતે
પ્રમાણચેતન અને પ્રમેયચેતનનો અભેદ તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ. એવી રીતે
કાંઈને મતે ઇન્દ્રિયો સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે, ને કાંઈને મતે તે પ-
રંપરાવડે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. જેમના મતમાં ઇન્દ્રિયો પરંપરાવડે પ્રત્યક્ષ-
પ્રમાણ છે, તેમના મતમાં પણ ઇન્દ્રિયોનો વિષયસાથે સંબંધ થવો
જોઈએ એમ માનેલું છે, તેથી તેમના મતમાં પણ ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ-
પ્રમાણ છે.

પ્ર૦ ૧૧૧ મો. અનુમાનપ્રમાણના ભેદ સ્વરૂપસંહિત કહો ?

ઉત્તર. અનુમાનપ્રમાણના ભેદ ત્રણ છે, ૧ શેષવત્, ૨ પૂર્વ-
વત્, ને ૩ સામાન્યતોદૃષ્ટ.

૧ શેષવત્—કાર્ય જોઈને કારણનું અનુમાન કરવું તે, જેમકે
નદીમાં પૂર આવેલું જોઈને ઉપરના પ્રદેશમાં વરસાદ થયાનું અનુ-
માન કરવું તે.

૨ પૂર્વવત્—કારણ જોઈને કાર્યનું અનુમાન કરવું તે, જેમકે

આકાશમાં વાદળાં તથા પવનની સ્થિરતાઆદિ જોઈ વરસાદ વરસવાનું અનુમાન કરવું તે.

૩ સામાન્યતોદૃષ્ટ—સામાન્ય રીતે જે અનુમાન કરવામાં આવે તે, અથવા પ્રત્યક્ષની પેઠે અપ્રત્યક્ષમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સાધર્મ્ય જોઈને અપ્રત્યક્ષમાં પ્રત્યક્ષના જેવી કલ્પના કરવી તે, જેમકે પુરુષ ગતિ કર્યાવિના એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ શકતો નથી, તેવી જ રીતે ચંદ્ર એક જગાએથી બીજી જગાએ જાય છે, માટે તે ગતિવાળો છે, એવું અનુમાન કરવું તે.

પ્ર૦ ૧૧૨ મો. કોણ કેટલાં અને ક્યાં ક્યાં પ્રમાણો માને છે ?

ઉત્તર. ૧ ચાર્વાક (નાસ્તિક) એક પ્રત્યક્ષપ્રમાણને જ માને છે.

૨ છુદ્ધ અને કણુદને અનુસરનારા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન આ બે પ્રમાણને માને છે.

૩ સાંખ્ય અને યોગવાળા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ આ ત્રણ પ્રમાણને માને છે.

૪ ન્યાયવાળા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, અને ઉપમાન આ ચાર પ્રમાણને માને છે.

૫ પ્રભાકર (પૂર્વમીમાંસાનો એકદેશી) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અને અર્થાપત્તિ આ પાંચ પ્રમાણને માને છે.

૬ કુમારિલભદ્ર અને વેદાંતિઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અને અનુપલબ્ધિ આ છ પ્રમાણને માને છે.

૭ પૌરાણિકો ઉપરનાં છ પ્રમાણુપરાંત સંભવ અને ઐતિહ્ય એ બે પ્રમાણો વધારી આઠ પ્રમાણોને માને છે.

૮ તાંત્રિકો ઉપર ગણાવેલાં આઠ પ્રમાણુઉપરાંત ચેષ્ટાતામનું એક પ્રમાણ વધારી નવ પ્રમાણોને માને છે.

પ્ર૦ ૧૧૩ મો. ઉપાધિભેદે ચેતનના કેટલા ને કયા કયા પ્રકાર છે તે તેમનાં સ્વરૂપસહિત કહો ?

ઉત્તર. ઉપાધિભેદે ચેતનના ચાર પ્રકાર છે, ૧ પ્રમાતાચેતન, ૨ પ્રમાણુચેતન, ૩ પ્રમેયચેતન, ને ૪ પ્રમિતિચેતન.

૧ પ્રમાતાચેતન—અંતઃકરણે જેટલા ચેતનને રોકેલું છે તેટલું ચેતન. વેદાંતસિદ્ધાંતમાં અંતઃકરણ સ્થૂળશરીરજેવડું માન્યું છે.

૨ પ્રમાણુચેતન—અંતઃકરણની વૃત્તિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા નીકળીને પદાર્થપર્યંત ગઈ છે તે વૃત્તિએ જતાં જેટલું ચેતન રોકેલું છે તે.

૩ પ્રમેયચેતન—ઘટાદિ વિષયોએ જેટલું ચેતન રોકેલું છે તે.

૪ પ્રમિતિચેતન—વિષયના ઉપર વ્યાપી રહેલી વૃત્તિએ જેટલું ચેતન રોકેલું છે તે.

પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંની ચક્ષુ અને કર્ણ એ બે ઇન્દ્રિયો અંતઃકરણની વૃત્તિને પદાર્થપર્યંત લઈ જાય છે, અને બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો અંતઃકરણની વૃત્તિને પોતાના ગોલકમાં રાખી પદાર્થ આવી મળે ત્યારે તેનું જ્ઞાન કરાવે છે.

પ્ર૦ ૧૧૪ મો. શબ્દનું જ્ઞાન થવામાં જે હેતુ હોય તે તેમના પ્રકાર ને સ્વરૂપસહિત કહો ?

ઉત્તર. શબ્દનું જ્ઞાન થવામાં શક્તિવૃત્તિ અને લક્ષણાવૃત્તિ એ બે હેતુ છે.

૧ શક્તિવૃત્તિ—શબ્દનો પાતાના વાચ્યની સાથે જે સાક્ષાત્ સંબંધ તે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, ૧ યોગાશક્તિ, ૨ રૂઢિશક્તિ, ને ૩ યોગારૂઢિ ઉભયરૂપ શક્તિ.

૧ યોગાશક્તિ—શબ્દના અવયવોના મળવાથી તે શબ્દના વાચ્યઅર્થનું જ્ઞાન કરવાનું પદમાં રહેલું સામર્થ્ય, જેમકે પાચક, આમાં

પંચ-સંધિનું અક-કરનાર—સંધનાર—સંપ્રદાયો, આ અર્થે અવયવોના મળવાથી થયો.

૨ રૂઢિશક્તિ—લોકોના સંકેતવડે પોતાના વાચ્યાર્થનો બોધ કરવાનું પદમાં રહેલું સામર્થ્ય, જેમકે ઘટ, પટ. આમાં અવયવોથી અર્થનો બોધ થતો નથી, પણ લાંબા કાળથી ચાલી આવેલી રૂઢિપ્રમાણે (આ શબ્દનો આ જ અર્થ થાય એવા લોકોના સંકેતપ્રમાણે) અર્થ થાય છે.

૩ ચેત્ત્વશક્તિ ઉભયરૂપ શક્તિ—અવયવોવડે ને લોકોના સંકેતવડે પોતાના વાચ્યાર્થનો બોધ કરવાનું પદમાં રહેલું સામર્થ્ય, જેમકે પંકજ, પંક-કાદવ જ-જ-મેલું-કાદવમાંથી જ-મેલું, આવો અર્થ અવયવોવડે થયો. હવે કાદવમાંથી જ-મેલાં ખીજાં પ્રાણી કે છોડ છે, પરંતુ પંકજ એટલે કમળ એમ જે અર્થ થાય છે તે રૂઢિવડે થાય છે. એમ પંકજનો કમળ એવો અર્થ અવયવોવડે ને રૂઢિવડે થયો.

૨ લક્ષણાવૃત્તિ—શક્તિવૃત્તિવડે થતા શક્યાર્થના સંબંધવાળો વક્તાના તાત્પર્યનો વિષય જે અન્ય અર્થ તેમાં તે શબ્દના પરંપરાવડે સંબંધવાળી વૃત્તિ, તેના ત્રણ પ્રકાર છે, ૧ જહત, ૨ અજહત, ને ૩ ભાગત્યાગ.

૧ જહતલક્ષણા—જે શબ્દ પોતાના વાચ્યાર્થનો સંપૂર્ણ ભાગ કરી, તેની સાથે સંબંધ રાખનાર ખીજા અર્થને જણાવે તે શબ્દમાં જહતલક્ષણા થાય છે, જેમ ગંગાપર ગામ. આમાં ગંગાનો શક્ય અર્થ પ્રવાહ થાય છે, ને પ્રવાહપર ગામ સંભવે નહિ, માટે આ જગાઓ તીરપર એવો અર્થ જહતલક્ષણાવડે લેવાય છે.

૨ અજહતલક્ષણા—જે શબ્દ પોતાના વાચ્યાર્થસહિત ખીજા સંબંધવાળા અર્થને જણાવે તે શબ્દમાં અજહતલક્ષણા થાય છે, જે

મ રાતો દોડે છે, આ જગાએ રાતરાજના વાચ્યાર્યસહિત ધોડો, બ-
ળક, કે કૂતરો લેવાય છે.

૩ ભાગ્યાગલક્ષણા—જ્યાં એ પદમાંના વિરોધી અર્થનો સાગ
કરી તેમાંના અવિરોધી અર્થને ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યાં ભાગ્યાગ-
લક્ષણા થાય છે, જેમકે તે આ દેવદત્ત છે. આમાં તે શબ્દવડે કરીને
દૂરદેશ, બૂતકાળ, અને પૂર્વસ્થિતિનો બોધ થાય છે, અને આ શબ્દ-
વડે કરીને સમીપ દેશ, વર્તમાનકાળ, અને વર્તમાનસ્થિતિનો બોધ
થાય છે, તે બંનેનો વિરોધ છે, પરંતુ દેવદત્તનો પિંડ તો એક જ છે,
તેથી ભાગ્યાગલક્ષણાવડે દેવદત્તનો પિંડ જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

વેદાંતનાં મહત્વાક્યોનો અર્થ કરવામાં ભાગ્યાગલક્ષણા ઉપયોગી છે.

પ્ર૦ ૧૧૫ મો. શબ્દનું જ્ઞાન થવામાં જે સહકારી હોય તે
મનના નામ સ્વરૂપસહિત કહો ?

જિત્તર. શબ્દનું જ્ઞાન થવામાં સહકારી ચાર છે, ૧ આકાંક્ષાનું
જ્ઞાન, ૨ યોગ્યતાનું જ્ઞાન, ૩ તત્ત્વર્થનું જ્ઞાન, ને ૪ આસત્તિ.

૧ આકાંક્ષાનું જ્ઞાન—પદના અન્વયમાટે ધૃત્વાજેવી પ્રતીતિ
તે, જેમકે આવે છે કુંવર રાજના માણસોને દૂર કરો, તેમાં રા-
જના એ પદનો કુંવરપદસાથે અન્વય થઈ જવાથી માણસોને એ
પદની સાથે આકાંક્ષાના બલારાવે અન્વય થાય નહિ, તેથી રાજના
માણસોને દૂર કરો, એવું જ્ઞાન થાય નહિ, પણ માણસોને દૂર કરો,
એવું જ્ઞાન થાય છે. જો આકાંક્ષાનું જ્ઞાન શબ્દના બોધનો હેતુ ન હોય
તો રાજના કુંવર આવે છે, રાજના માણસોને દૂર કરો, એવું જ્ઞાન
થવું જોઈએ.

૨ યોગ્યતાનું જ્ઞાન—એક પદના અન્ય પદાર્થની સાથેના સં-
બંધની પ્રતીતિ, જેમકે જ્ઞાને અમિવડે સિંચે છે, આમાં અમિપદમાં

સિંચાવાની યોગ્યતા નથી, માટે શબ્દનો બોધ થાય નહિ.

૩ તાત્પર્યનું જ્ઞાન—વક્તાની ઇચ્છાનું જ્ઞાન. વક્તાની ઇચ્છા જાણ્યાવિના ખરો અર્થ સમજાય નહિ. સૈંધવના અર્થ મીઠું અને ઘોડો એવા બે થાયછે. કેક બાંધી તૈયાર થઈ “ સૈંધવ લાવ ” આ પ્રમાણે સેવકને કહેવામાં આવે ત્યારે એમ જ સમજાય કે ઘોડો મગાવવાની વક્તાની ઇચ્છા છે, પરંતુ જમવા બેઠા હોય, અને તે વખતે “ સૈંધવ લાવ ” એમ કહેવામાં આવે ત્યારે વક્તાની ઇચ્છા મીઠું મગાવવાની છે, એમ સમજાય. વક્તાની ઇચ્છા ન સમજાય તોપણ અર્થનો બોધ થાય નહિ.

૪ આસત્તિ—યોગ્ય પદોના સંબંધથી અંતરાયરહિત પદાર્થોની સ્મૃતિ.

પ્ર૦ ૧૧૬ મો. પ્રમા કેટલી, કદ કદ, અને તેમનાં કરણો કહો?

ઉત્તર. પ્રમાણુવડે ઉપજતું યથાર્થજ્ઞાન તે પ્રમા. આના છ પ્રકાર છે, ૧ પ્રત્યક્ષપ્રમા, ૨ અનુમિતિપ્રમા, ૩ શાબ્દીપ્રમા, ૪ ઉપમિતિપ્રમા, ૫ અર્થાપત્તિપ્રમા, ૬ અભાવપ્રમા. આ છ પ્રમા પ્રત્યક્ષઆદિ છ પ્રમાણુથી ઉપજે છે.

પ્ર૦ ૧૧૭ મો. અભાવપ્રમા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ તે કારણુસાથે કહો ?

ઉત્તર. અભાવપ્રમા પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી, જે પ્રત્યક્ષ હોય તો તેમાં વાદીનો વાદવિવાદ સંભવે નહિ.

પ્ર૦ ૧૧૮ મો. અધ્યાસનો અર્થ, તેના પ્રકાર, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. અધ્યાસ એટલે જ્ઞાતિ. તેના બે પ્રકાર છે, ૧ અર્થાધ્યાસ, ને ૨ જ્ઞાનાધ્યાસ.

૧ અર્થાધ્યાસ—એક પ્રકારની વસ્તુમાં બીજા પ્રકારની વસ્તુ જણાય તે, જેમકે દોરડીમાં સૂર્ય જણાય તે.

૨ જ્ઞાનાધ્યાસ—એક પ્રકારના જ્ઞાનમાં ખીજા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય તે, જેમકે દોરડીના જ્ઞાનને સ્થાને સર્પનું જ્ઞાન થાય તે.

પ્ર૦ ૧૧૯ મો. વેદ કેટલા, તેમનાં નામો, અને તે પ્રત્યેકની ઉપનિષદનાં મહાવાક્યો કહો ?

ઉત્તર. વેદ ચાર છે, ૧ ઋગ્વેદ, ૨ યજુર્વેદ, ૩ સામવેદ, ને ૪ અથર્વવેદ.

૧ ઋગ્વેદની ઐતરેયઉપનિષદનું મહાવાક્ય પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ, (જીવ બ્રહ્મ છે,) ૨ યજુર્વેદની ધૃત્વદારણ્યકઉપનિષદનું મહાવાક્ય અહં બ્રહ્માસ્મિ, (હું બ્રહ્મ છું,) ૩ સામવેદની છાંદોગ્યઉપનિષદનું મહાવાક્ય તત્ત્વમાસિ, (તે તું છે,) ને ૪ અથર્વવેદની માંડૂક્યઉપનિષદનું મહાવાક્ય અયમાત્મા બ્રહ્મ. (આ આત્મા બ્રહ્મ છે.)

પ્ર૦ ૧૨૦ મો. ઉપવેદ કેટલા, કયાં કયાં, તે તેમના વિષયસહિત કહો ?

ઉત્તર. ઉપવેદ ચાર છે, ૧ આયુર્વેદ, ૨ ધનુર્વેદ, ૩ ગંધર્વવેદ, ને ૪ અર્થવેદ.

૧ આયુર્વેદ એ ઋગ્વેદનો ઉપવેદ છે, તેમાં વૈદ્યકસંબંધી વર્ણન છે; ૨ ધનુર્વેદ એ યજુર્વેદનો ઉપવેદ છે, તેમાં શસ્ત્રઅસ્ત્રાદિસંબંધી વર્ણન છે; ૩ ગાંધર્વવેદ એ સામવેદનો ઉપવેદ છે, તેમાં ગાયનસંબંધી વર્ણન છે; ને ૪ અર્થવેદ એ અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે, તેમાં દ્રવ્ય સંપાદન કરવાના ઉપાયોનું વર્ણન છે.

પ્ર૦ ૧૨૧ મો. વેદનાં અંગો કેટલાં, કયાં કયાં, અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. વેદનાં અંગો છ છે, ૧ શિક્ષા, ૨ કલ્પ, ૩ નિરુક્તિ, ૪ જ્યોતિષ, ૫ હંદ, ને ૬ વ્યાકરણ.

૧ શિક્ષા—અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કયા સ્થાનમાંથી કરવું તે શીખવનારી વિદ્યા, ૨ કલ્પ—યજુષ્યાગાદિ કેવીરીતે કરવા તે શીખવનારી વિદ્યા, ૩ નિરુક્ત—વેદના કટણ મંત્રો ને વેદોના અર્થ સમજાવનારું શાસ્ત્ર, ૪ જ્યોતિષ—ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિનું સ્વરૂપ તથા તેમની ગતિ-આદિ જાણવાની વિદ્યા, ૫ છંદ—પિંગળશાસ્ત્ર, ને ૬ વ્યાકરણ—શુદ્ધ જોડવા તથા શુદ્ધ લખવાની વિદ્યા.

પ્ર૦ ૧૨૨ મો. ચાર વેદોનું પરિમાણ કહો ?

ઉત્તર. ઋગ્વેદમાં ૧૦૪૦૨ ઋચાઓ છે, કૃષ્ણયજુર્વેદમાં ૧૮૦૦૦ મંત્રો છે, શુક્લયજુર્વેદમાં ૧૯૭૫ મંત્રો છે, સામવેદમાં ૧૫૪૯ ઋચાઓ છે, અને અથર્વવેદમાં ૧૨૩૦૦ મંત્રો છે. બહુધા ઋચાઓ ષઢરૂપ હોય છે, ને મંત્રો ગઢરૂપ હોય છે.

પ્ર૦ ૧૨૩ મો. ચાર વેદોની શાખાઓ કહો ?

ઉત્તર. ઋગ્વેદની શાકલ્યાદિ ૨૧ શાખાઓ છે, કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીયાદિ ૮૬ શાખાઓ છે, શુક્લયજુર્વેદની માધ્યંદિનીઆદિ ૧૫ શાખાઓ છે, સામવેદની કૌથુમઆદિ ૧૦૦૦ શાખાઓ છે, ને અથર્વવેદની પિપ્પલઆદિ ૯ શાખાઓ છે.

પ્ર૦ ૧૨૪ મો. ચાર વેદોનાં બ્રાહ્મણ કહો ?

ઉત્તર. ઋગ્વેદનાં ઐતરેય, શાંખાયન, અને કૌષીતકિ બ્રાહ્મણ છે, કૃષ્ણયજુર્વેદનું તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ છે, શુક્લયજુર્વેદનું શતપથ-બ્રાહ્મણ છે, સામવેદનાં પ્રૌઢઆદિ ૮ બ્રાહ્મણ છે, ને અથર્વવેદનું ગોપથબ્રાહ્મણ છે.

પ્ર૦ ૧૨૫ મો. છ દર્શનનાં નામો, તેમના કર્તાનાં નામો, અને પ્રત્યેકનો મુખ્ય વિષય કહો ?

ઉત્તર. ૧ ન્યાય, ૨ વૈશેષિક, ૩ સાંખ્ય, ૪ યોગ, ૫ પૂર્વમી.

માંસા, ને ૬ ઉત્તરમીમાંસા એ ૬ દર્શનનાં નામો છે; અને ૧ ગૌ-
તમ, ૨ કણ્વાદ, ૩ કપિલ, ૪ પતંજલિ, ૫ જૈમિનિ, ને ૬ વ્યાસ
એ ક્રમથી ન્યાયાદિ ૬ દર્શનોના કર્તાનાં નામો છે.

ન્યાયદર્શનમાં ૧૬ પદાર્થોનું, વૈશેષિકદર્શનમાં ૭ પદાર્થોનું, સાં-
ખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનું, યોગદર્શનમાં ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ
કરવાના ઉપાયોનું, પૂર્વમીમાંસામાં વૈદિકકર્મનું, અને ઉત્તરમીમાંસામાં
જીવજ્ઞાના અભેદનું નિરૂપણ કરેલું છે.

પ્ર૦ ૧૨૬ મો. ન્યાયદર્શનમાં જે ૧૬ પદાર્થોનું નિરૂપણ ક-
રેલું છે તેમનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ૧ પ્રમાણ, ૨ પ્રમેય, ૩ સંશય, ૪ પ્રયોજન, ૫ દ-
ષ્ટાંત, ૬ સિદ્ધાંત, ૭ અવયવ, ૮ તર્ક, ૯ નિર્ણય, ૧૦ વાદ, ૧૧
જલ્પ, ૧૨ વિતંડા, ૧૩ હેત્વાભાસ, ૧૪ છળ, ૧૫ જાતિ, ને ૧૬
નિગ્રહસ્થાન.

પ્ર૦ ૧૨૭ મો. વૈશેષિકદર્શનમાં જે ૭ પદાર્થોનું નિરૂપણ ક-
રેલું છે તેમનાં નામો બોલો ?

ઉત્તર. ૧ દ્રવ્ય, ૨ ગુણ, ૩ કર્મ, ૪ સામાન્ય, ૫ સમવાય,
૬ અભાવ, ને ૭ વિશેષ.

પ્ર૦ ૧૨૮ મો. વૈશેષિકદર્શનમાંના સાત પદાર્થો પૈકી દ્રવ્યનું
સ્વરૂપ, સંખ્યા, ને તેમનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ગુણનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, દ્રવ્ય નવ છે,
તેમનાં નામો:—૧ પૃથ્વી, ૨ જળ, ૩ તેજ, ૪ વાયુ, ૫ આકાશ,
૬ દિશા, ૭ કાળ, ૮ મન, ને ૯ આત્મા.

પ્ર૦ ૧૨૯ મો. વૈશેષિકદર્શનમાં અને ન્યાયદર્શનમાં કેટલા ગુ-
ણ માનેલા છે ?

ઉત્તર. તે દર્શનોમાં રૂપથી સંસ્કારપર્યંત ૨૪ ગુણ માનેલા છે.

પ્ર૦ ૧૩૦ મો. ન્યાયમતમાં કર્મ કેટલાં અને ક્યાં ક્યાં છે ?

ઉત્તર. ન્યાયમતમાં પાંચ કર્મ છે, ૧ ઉત્ક્રેષણ-ઉચ્ચે ફેંકવું, ૨ અપક્રેષણ-નીચે ફેંકવું, ૩ આકુંચન-સંકોચવું, ૪ પ્રસારણ-ફેલાવવું, ને ૫ ગમન-જવું.

પ્ર૦ ૧૩૧ મો. સામાન્ય અને સમવાયના અર્થ અને પ્રકાર કહો ?

ઉત્તર. સામાન્ય એટલે જાતિ. તેના બે પ્રકાર છે, ૧ પર (અસ્તિત્વ,) ને ૨ અપર. (ઘટત્વઆદિ.)

તાદાત્મ્યરૂપ નિત્ય સંબંધ સમવાય કહેવાય છે, જેમ ૧ જાતિ અને વ્યક્તિનો સંબંધ, ૨ કર્તા અને કર્મનો સંબંધ, ૩ ગુણ ને ગુણીનો સંબંધ, ને ૪ કાર્ય અને ઉપાદાનકારણનો સંબંધ. આ બધાનો તાદાત્મ્યરૂપ નિત્ય સંબંધ છે.

પ્ર૦ ૧૩૨ મો. વિશેષનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. એક પદાર્થ બીજા પદાર્થથી ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન ઉપજવનાર હેતુ તે વિશેષ. (પદાર્થમાં રહેલ અસાધારણ ધર્મ તે વિશેષ.)

પ્ર૦ ૧૩૩ મો. પુરાણો કેટલાં, તેમનાં નામો, અને તેઓમાંનો મુખ્ય વિષય જણાવો ?

ઉત્તર. પુરાણો ૧૮ છે, તેમનાં નામો:- ૧ બ્રહ્મપુરાણ, ૨ વલ્કીપુરાણ, ૩ વિષ્ણુપુરાણ, ૪ શિવપુરાણ, ૫ ભાગવતપુરાણ, ૬ નારદીયપુરાણ, ૭ માર્કંડેયપુરાણ, ૮ અગ્નિપુરાણ, ૯ ભવિષ્યપુરાણ, ૧૦ બ્રહ્મવિવર્તપુરાણ, ૧૧ સિંગપુરાણ, ૧૨ વરાહપુરાણ, ૧૩ સ્કંદપુરાણ, ૧૪ વામનપુરાણ, ૧૫ કૂર્મપુરાણ, ૧૬ મત્સ્યપુરાણ, ૧૭ મુન્ડકપુરાણ, ને ૧૮ બ્રહ્માંડપુરાણ. તે પુરાણમાંનો મુખ્ય વિષય જ્ઞાન

અને ઉપાસનાનો છે. વળી તેઓમાં સૃષ્ટિની મુખ્ય ઉત્પત્તિ, અવાંતર ઉત્પત્તિ, રાજાઓના વંશો, મન્વંતરો, અને રાજાઓના વંશમાં થઇ ગયેલા પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં ચરિત્રો આ પાંચ વિષયોનું પણ નિરૂપણ કરેલું હોય છે.

પ્ર૦ ૧૩૪ મો. ઉપપુરાણોની સંખ્યા, નામો, અને તેઓમાંનો વિષય કહો ?

ઉત્તર. ઉપપુરાણો ૧૮થી વધારે છે. અઢાર ઉપપુરાણોનાં નામો:— ૧ સનતકુમાર, ૨ નારસિંહ, ૩ વાયવીય, ૪ શિવધર્મ, ૫ આશ્વર્ય, ૬ નારદીય, ૭ નંદિકેશ્વર, ૮ કપિલ, ૯ માનવ, ૧૦ ઉશનસ, ૧૧ અઘાંડ, ૧૨ વરુણ, ૧૩ સૂર્ય, ૧૪ મહેશ્વર, ૧૫ કાલિકા, ૧૬ સાંખ, ૧૭ પારાશર, ને ૧૮ ભાગવત.

તેઓમાંનો વિષય પુરાણના જેવો છે.

પ્ર૦ ૧૩૫ મો. સ્મૃતિઓનો મુખ્ય વિષય, તેમની સંખ્યા, અને મુખ્ય સ્મૃતિઓનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. સ્મૃતિઓમાં ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમના ધર્મોનું નિરૂપણ હોય છે, તથા રાજાઓના ધર્મો અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિનું પણ તેઓમાં નિરૂપણ હોય છે. સ્મૃતિઓ આશરે ત્રીશેક છે, તેમાં ૧ મનુ, ૨ યાજ્ઞવલ્ક્ય, ને ૩ પરાશર આ ત્રણ સ્મૃતિઓ મુખ્ય છે.

પ્ર૦ ૧૩૬ મો. વિદ્યાનાં અઢાર પ્રસ્થાનનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, ૭ વેદાંગ, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો, અને મીમાંસા એ વિદ્યાનાં અઢાર પ્રસ્થાનનાં નામો છે. કોઈ ઠેકાણે ચૌદ વિદ્યા ગણવામાં આવે છે, ત્યાં ચાર ઉપવેદનો વેદમાં સમાવેશ કરતાં ચૌદની ગણતરી થાય છે.

પ્ર૦ ૧૩૭ મો. યજ્ઞના ચાર વેદના મુખ્ય ઋત્વિજોનાં નામો અને તેમનાં કામ કહો ?

ઉત્તર. ઋગ્વેદનો ઋત્વિજ હોતા કહેવાય છે, અને તેનું કામ દેવોને આવાહન કરવાનું છે. (આવાહન-ઓલાવવું.) યજુર્વેદનો ઋત્વિજ અધ્વર્યુ કહેવાય છે, અને તેનું કામ આવેલા દેવોને આહુતિ આપવાનું છે. સામવેદનો ઋત્વિજ ઉદ્દગાતા કહેવાય છે, અને તેનું કામ આવેલા દેવોને ગાનઆદિથી પ્રસન્ન કરવાનું છે. અથર્વવેદનો ઋત્વિજ ધ્રુવા કહેવાય છે, અને તેનું કામ ઉપરના ત્રણે ઋત્વિજો પોતપોતાનું કામ યથાયોગ્ય કરે છે કે નહિ તેપર ધ્યાન આપવાનું છે.

પ્ર૦ ૧૩૮ મો. આચાર્ય અને શિષ્યનાં લક્ષણ કહો ?

ઉત્તર. ૧ શિષ્યની બુદ્ધિમાં રહેલા પાંચ ભેદની નિવૃત્તિ કરે, ૨ જીવબ્રહ્મની એકતાનો ઉપદેશ કરે, ને ૩ શિષ્યને ઉત્તરોત્તર મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધવાનો ઉપદેશ કરે તે આચાર્ય કહેવાય છે; ને વિવેકાદિ ચાર સાધનસંપન્ન હોય, ૨ તન મન અને ધનથી ગુરુની સેવા કરનાર હોય, ને ૩ ગુરુની આજ્ઞાનું પ્રેમપૂર્વક પાલન કરનાર હોય તે શિષ્ય કહેવાય છે.

ગુરુ ત્રણ પ્રકારના છે, શિલાજેવા, પાનડાજેવા, ને નૌકાજેવા. વિષયાનુરાગી ગુરુઓ શિલાજેવા છે, શિલા પોતે જેમ જળમાં ડુબી જાય છે, ને પોતાનો આશ્રય ગ્રહણ કરનારને પણ જળમાં ડુબાડે છે, તેમ વિષયી ગુરુઓ પણ પોતે ભવસાગરમાં ડુબે છે, ને પોતાનો આશ્રય ગ્રહણ કરનારને પણ વિષયસેવનનો ઉપદેશ કરી ભવસાગરમાં ડુબાડે છે. બ્રહ્મમાં નિષ્કામળા ગુરુ પાનડાજેવા છે. તેઓ પાનડાની પેઠે પોતે તરે છે, પણ પોતાનો આશ્રય ગ્રહણ કરનારને તારી શકતા નથી. પાનડું જેમ કીડીજેવા હળવા શરીરવાળા પ્રાણીને તારી શકે છે, પણ સર્વ પ્રાણીને તારી શકતું નથી, તેમ એવા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ માત્ર બહુ શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યને તારી શકે છે, પણ સર્વ મનુષ્યને તારવા સમ-

થે નથી. શ્રોત્રિય એટલે સત્શાસ્ત્ર ને સુયુક્તિઓ જાણનારા અને બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખનારા ગુરુ નૌકાજેવા છે. નૌકા જેમ પોતં તરે છે, ને પોતાનો આશ્રય ગ્રહણ કરનાર અન્યજનોને પણ તારે છે, તેમ શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પોતે ભવસાગરને તરી બ્રહ્મરૂપ પરપારને પામેલા હોય છે, ને પોતાનો આશ્રય ગ્રહણ કરનારને પણ સુખપૂર્વક ભવસાગરમાંથી તારી પરપારરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપને અભેદરૂપે પમાડે છે. મુમુક્ષુએ જ્ઞાનલાભમાટે શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કરવું ઉચિત છે.

શિષ્ય પણ ત્રણ પ્રકારના છે, વક્, વક્સરલ, ને સરલ. વક્ શિષ્ય માત્ર ક્રોધ ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કરે છે, પણ પછી પોતાનું અભિમાન લજ તેમની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તે તો નથી, વક્સરલ શિષ્ય ક્રોધ ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કરી પછી ગુરુની કેટલીક આજ્ઞાઓનું તે પાલન કરે છે, ને કેટલીક આજ્ઞાનું પાલન કરતો નથી, ને સરલ શિષ્ય ક્રોધ ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કર્યાપછી શુદ્ધભાવથી સાવધાનતાપૂર્વક તેમની પ્રત્યેક આજ્ઞાનું પરિપાલન કરે છે. જે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય તેણે સરલ શિષ્ય થવું ઉચિત છે.

પ્ર૦ ૧૩૯ મો. જીવના શરીરમાં અને ઈશ્વરના લીલાશરીરમાં જે વિલક્ષણતા હોય તે કહો ?

ઉત્તર. તે બંને શરીરમાં ત્રણ પ્રકારની વિલક્ષણતા છે, ૧ જીવનું શરીર પાંચ ભૂતોનું બનેલું છે, અને ઈશ્વરનું લીલાશરીર સાક્ષાત્ માયાનું પરિણામ છે, ૨ જીવને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થવામાટે આચાર્યના ઉપદેશની અગત્ય છે, અને ઈશ્વરનો માયારૂપ ઉપાધિનિર્મળ હોવાથી તેમને જ્ઞાનમાટે આચાર્યના ઉપદેશની અગત્ય નથી, ને ૩ જીવોનાં શરીર પોતપોતાનાં પૂર્વનાં શુભાશુભ કર્મોથી રચાયેલાં છે, અને ઈશ્વરનું લીલાશરીર પાપિણોનાં પાપો અને પુણ્યવાનનાં પુણ્યોથી બનેલું છે.

પ્ર૦ ૧૪૦ મો. જીવનો બ્રહ્મથી અને આત્માનો બ્રહ્મથી કેવી રીતે અભેદ છે તે દૃષ્ટાંતસહિત સમજાવો ?

ઉત્તર. જીવનું બ્રહ્મથી બાધસામાન્યાધિકરણ્ય છે, એટલે જીવના જીવત્વનો બાધ થયે તેનો બ્રહ્મથી અભેદ થાય છે, જેમ દર્પણમાં પડેલા મુખના પ્રતિબિંબનો બાધ થયે તેનો ડોકપરના મુખસાથે અભેદ થાય છે તેમ; અને આત્માનું બ્રહ્મથી મુખ્યસામાન્યાધિકરણ્ય છે, એટલે ઘટાકાશનો જેમ મહાકાશસાથે મુખ્ય અભેદ છે તેમ.

પ્ર૦ ૧૪૧ મો. જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિનો ભેદ સમજાવો ?

ઉત્તર. શરીરાદિ પ્રપંચ વિઘ્નમાન છતાં પોતાના આત્માનો બ્રહ્મથી અભેદ અનુભવાય એવી સ્થિતિ તે જીવન્મુક્તિ.

જ્ઞાની, જીવન્મુક્ત, મહામુક્ત, અને અતિમુક્તનું શરીર પડ્યાપછી તેમનો બ્રહ્મથી અભેદ થાય છે તે વિદેહમુક્તિ.

પ્ર૦ ૧૪૨ મો. જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્તનાં લક્ષણ કહો ?

ઉત્તર. શરીર વિઘ્નમાન છતાં જેને પોતાના આત્માનો બ્રહ્મથી સ્પષ્ટ અભેદ અનુભવાય એવી પાંચમી ભૂમિકાને પામેલો પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, અને સાતમી ભૂમિકા પામેલા પુરુષનો દેહ પડ્યાપછી તે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૪૩ મો. પુર્યષ્ટકમાંની આઠ પુરીનાં નામો અને પુર્યષ્ટક કયું શરીર છે તે કહો ?

ઉત્તર. ૧ ભૂતપંચક, ૨ પ્રાણપંચક, ૩ કર્મેન્દ્રિયપંચક, ૪ જ્ઞાનન્દ્રિયપંચક, ૫ અંતઃકરણચતુષ્ટય, ૬ કામ, ૭ કર્મ, ને ૮ અવિદ્યા આ આઠ પુર્યષ્ટકમાંની પુરીઓનાં નામો છે. તે પુર્યષ્ટક સૂક્ષ્મશરીર છે.

પ્ર૦ ૧૪૪ મો. નૈયાયિકવૈશેષિકાના, સાંખ્યયોગવાળાના, ઉપાસકોના, પૂર્વમીમાંસકોના, અને વેદાંતિઓના મોક્ષનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો ૨૧ પ્રકારનાં દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિને મોક્ષ માને છે; સાંખ્યયોગવાળા ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિને મોક્ષ માને છે; ઉપાસકો અને પૂર્વમીમાંસકો આનંદની નિત્યપ્રાપ્તિને મોક્ષ માને છે; અને વેદાંતિઓ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની ઐકાંતિક અને આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિને મોક્ષ માને છે.

પ્ર૦ ૧૪૫ મો. ન્યાયશાસ્ત્રે તથા વૈશેષિકશાસ્ત્રે માનેલાં એકવીસ પ્રકારનાં દુઃખોનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. પાંચ જ્ઞાન્દ્રિય અને મન મળી છ જ્ઞાન્દ્રિય, તેમના છે વિષયો, અને તે છ વિષયોનાં છ જ્ઞાન એ પ્રમાણે ૧૮, ૧૯ શરીર, ૨૦ સુખ, ને ૨૧ દુઃખ, આ પ્રમાણે ન્યાયશાસ્ત્રે તથા વૈશેષિકશાસ્ત્રે માનેલાં ૨૧ પ્રકારનાં દુઃખો છે. વિષયજન્ય સુખ એ દુઃખનો હેતુ છે, માટે તે સુખ પણ દુઃખરૂપજ છે.

પ્ર૦ ૧૪૬ મો. જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ તથા તેમની બાહ્યસ્થિતિ અમુક પ્રકારની હોય એવો નિયમ છે કે નહિ તે કહો ?

ઉત્તર. સર્વ પ્રપંચનો બાધ થઈ જ્યેમને પોતાના આત્માનો અહંથી અભેદ અનુભવાયો છે તે જ્ઞાની કહેવાય છે. તેમની બાહ્યસ્થિતિ અમુક પ્રકારની હોવી જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી, અર્થાત્ તેમની બાહ્યસ્થિતિ પ્રારબ્ધને લઈ બાહ્ય ઉપાધિવાળી અથવા બાહ્ય ઉપાધિરહિત હોય છે.

પ્ર૦ ૧૪૭ મો. કર્મના પ્રકાર તેમનાં સ્વરૂપસહિત કહો ?

ઉત્તર. કર્મ બે પ્રકારનાં છે, ૧ વિહિત, ને ૨ નિષિદ્ધ. શાસ્ત્રે વિધાન કરેલું તે વિહિત, ને શાસ્ત્રે નહિ કરવાને કહેલું તે નિષિદ્ધ. તેમાં વિહિતકર્મ ચાર પ્રકારનાં છે, ૧ નિત્ય, (સંધ્યાવંદનાદિ,) ૨

નૈમિત્તિક, (ગ્રહણગ્રાહ્યાદિ,) ૩ કામ્ય, (પુત્રેષ્ટિઆદિ,) ને ૪ પ્રાયશ્ચિત્ત. (પાપની નિવૃત્તિમાટેનું ઉપવાસાદિ કર્મ.)

પ્ર૦ ૧૪૮ મો. ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનાં નામો અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ સંચિત, ૨ ક્રિયમાણ, ને ૩ પ્રારબ્ધ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છે. કૃણ આપવાને તત્પર નહિ એવાં અપકવ કર્મ સંચિત કહેવાય છે, વર્તમાનજન્મમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે ક્રિયમાણ, ને જે કર્મ કૃણ દેવાને તત્પર થયાં છે અથવા જે કર્મવડે જાતિ, આયુષ્, અને ભોગ નક્કી થયેલ છે તે પ્રારબ્ધ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૪૯ મો. જગતમાં કેટલા પ્રકારના પુરુષો છે, અને તેમનાં લક્ષણ શાં છે, તે કહો ?

ઉત્તર. જગતમાં ચાર પ્રકારના પુરુષો છે, ૧ પામર, ૨ વિપયી, ૩ જિજ્ઞાસુ, ને ૪ મુક્ત.

૧ પામર-પાર-ક્ષણ કરનાર, (વેદવ્રથી,) તેનું મર-હનન કરનાર-વેદવ્રથીની આજ્ઞા નહિ માનવારૂપ તેનું હનન કરનાર. તે શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાનો અને આ લોકના શુભાશુભ વિષયો સંપાદન કરવામાં તથા ભોગવવામાં તત્પર હોય છે.

૨ વિપયી-આ લોક પરલોકના વિહિત વિષયો સંપાદન કરવા-માટે વિહિત ઉદ્યોગ કરનાર.

૩ જિજ્ઞાસુ-આ લોક પરલોકના વિષયોથી ઉદાસ થયેલો અને જ્ઞાનવિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો નથી આમ સમજી આત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને ઇચ્છનાર.

૪ મુક્ત-આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ થવાથી જે સંસારબંધનથી મોકળો થયો છે તે.

આ ચાર પ્રકારના પુરુષોમાંથી જિજ્ઞાસુ શ્રવણાદિનો અધિકારી છે.

પ્ર૦ ૧૫૦ મો. શરીરમાંના સાત ધાતુઓનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ રસ, ૨ રુધિર, ૨ માંસ, ૪ અસ્થિ, ૫ મેદ, (ચરણી,) ૬ મજ્જા, (મજ્જાતંતુઆદિમાંનો તેલજેવો પદાર્થ,) ને ૭ વીર્ય એ સાત ધાતુઓનાં નામ છે.

પ્ર૦ ૧૫૧ મો. સામાન્યચેતન અને વિશેષચેતનનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. સત્, ચિત્, અને આનંદરૂપે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું ચેતન તે સામાન્યચેતન, તે જ્ઞાનીના અંતઃકરણની વૃત્તિના અગ્રભાગમાં સ્થિર થયેલું ચેતન તે વિશેષચેતન કહેવાય છે.

સામાન્યચેતન અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી, પણ વિશેષચેતનજ અજ્ઞાનનું વિરોધી છે, જેમ લાકડામાં રહેલો અગ્નિ અંધારાનો વિરોધી નથી, પણ તે લાકડાને મથન કરી કાઢેલો અગ્નિ અંધારાનો વિરોધી છે તેમ.

પ્ર૦ ૧૫૨ મો. ખ્યાતિઓની સંખ્યા અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ખ્યાતિ—મિથ્યા પદાર્થનું જણાવું અને કહેવું તે. ખ્યાતિ પાંચ પ્રકારની છે, ૧ અસત્ખ્યાતિ, ૨ આત્મખ્યાતિ, ૩ અન્યથાખ્યાતિ, ૪ અખ્યાતિ, ને ૫ અનિર્વચનીયખ્યાતિ.

૧ અસત્ખ્યાતિ—દોરડીમાં અને દોરડીની બહાર ક્યાંય પણ સાચો સર્પ નથી, એવા અત્યંત મિથ્યા સર્પનું જણાવું અને જીનને કહેવું તે. આ ખ્યાતિ સર્વ જગત્ શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થયું એમ કહે છે. આ કહેવું શૂન્યવાદી માધ્યમિકનું છે. આ મત બૌદ્ધધર્મનો એક પેટા વિભાગ છે.

૨ આત્મખ્યાતિ—બુદ્ધિની બહાર ક્યાંય પણ સાચો સર્પ નથી. દોરડીમાં પ્રતીત થનાર સર્પ ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારી બુદ્ધિરૂપ છે. આમ બુદ્ધિરૂપ આત્મા સર્પરૂપે પ્રતીત થાય છે, એમ કહેવું તે.

આ ખ્યાતિ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીની છે. આ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ પણ બૌદ્ધધર્મનો જ એક પેટા વિભાગ છે. આ મતે પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ પ્રુદ્ધિરૂપ છે.

૩ અન્યથાખ્યાતિ—રાદ્ગડાઆદિ અન્ય સ્થળમાં જોયેલો સાચો સર્પ નેત્રના દોષથી દોરડીદેશમાં જણાય છે એમ કહેવું તે. આ નૈયાયિક અને વૈશેષિકવાળાનું કહેવું છે. અન્યથા—એક દેશમાં રહેલા સર્પનું અન્ય સ્થાનમાં એટલે દોરડી દેશમાં, ખ્યાતિ—જણાવું અને કહેવું.

નવીન નૈયાયિક ચિંતામણિકાર અન્યથાખ્યાતિનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

દોરડીનું મંદ અંધકારને લાઇ દોરડીરૂપે જ્ઞાન નહિ થતાં બીજેરૂપે જ્ઞાન થાય છે તે અન્યથાખ્યાતિ. અન્યથા—એક પ્રકારના પદાર્થનું અન્ય પ્રકારે, ખ્યાતિ—જણાવું અને કહેવું.

૪ અખ્યાતિ—જ્યાં દોરડીમાં સર્પનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં બે અંશ હોય છે, ૧ દોરડીનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, ને ૨ સર્પની સ્મૃતિ; જોનારને ભયદોષને લીધે મને બે પ્રકારનું જ્ઞાન થયું છે, એવું ભાન રહેતું નથી, પણ આ સર્પ છે એવું એક જ્ઞાન થયાનું જણાય છે, આ અખ્યાતિ છે. આ ખ્યાતિને સાંખ્ય અને પ્રભાકરવાળા માને છે.

૫ અનિર્વચનીયખ્યાતિ વેદાંતિઓ માને છે. નેત્રાદિકદ્વારા બહાર નીકળેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થસમીપ જાય છે, ને પદાર્થને આકારે થાય છે, તેમાં પ્રકાશાદિ સહાય થાય છે, તેથી પદાર્થના આવરણનો ભંગ થાય છે. જ્યાં મંદ અંધકારમાં પડેલી દોરડીમાં સર્પની બ્રાંતિ થાય છે, ત્યાં અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા નીકળી પણ ખરી, અને પદાર્થપર્યંત ગઈ પણ ખરી, પરંતુ પ્રકાશના સાદાચ્ચવિના દોરડીનું આવરણ દૂર થયું નહિ, તેથી રજ્જુઉપહિતચેતનને આશરે રહેલી

અવિદ્યામાં ક્ષોભ થઇને તેના તમોગુણનું સર્પરૂપ પરિણામ થયું, અને વૃત્તિઉપહૃતચેતનને આશરે રહેલી અવિદ્યામાં ક્ષોભ થઇને તેના સત્ત્વગુણનું સર્પના જ્ઞાનરૂપ પરિણામ થયું. એ સર્પવસ્તુ અને સર્પનું જ્ઞાન સત્ નથી, કેમકે ઉત્તરકાળે તેનો બાધ થાય છે, તેમ અસત્ પણ નથી, કેમકે વર્તમાનકાળમાં તે દેખાય છે. એવી રીતે સત્અસત્થી વિલક્ષણ સર્પનું ને તેના જ્ઞાનનું જણાવું અને કહેવું એ અનિર્વચનીયપ્રજ્ઞાતિ કહેવાય છે. આ પહેલા પ્રકારની અનિર્વચનીયપ્રજ્ઞાતિ છે.

અનિર્વચનીયપ્રજ્ઞાતિનો બીજો પ્રકાર:—નેત્રાદિદ્વારા નીકળેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થસમીપ જાય છે, ને તેને આકારે ધાય છે, તેમાં પ્રકાશાદિ સહાય થાય છે, તેથી પદાર્થનું આવરણ લંગ થાય છે. આથી તે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. જ્યાં મંદ અંધકારમાં પડેલી દોરડીમાં સર્પની બ્રાંતિ થાય છે ત્યાં અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા નીકળી પણ ખરી, પદાર્થપર્યંત ગઇ પણ ખરી, પરંતુ પ્રકાશનું સાહાય્ય નહિ હોવાથી દોરડીનું આવરણ લંગ થયું નહિ, તેથી વૃત્તિઉપહૃતચેતનને આશરે રહેલી અવિદ્યામાં ક્ષોભ થઇને તેના તમોગુણનું સર્પરૂપ પરિણામ થયું, અને વૃત્તિઉપહૃતચેતનને આશરે રહેલી અવિદ્યામાં ક્ષોભ થઇને તેના સત્ત્વગુણનું સર્પના જ્ઞાનરૂપ પરિણામ થયું. આ સર્પવસ્તુ અને સર્પનું જ્ઞાન સત્ નથી, કેમકે ઉત્તરકાળે તેનો બાધ થાય છે, તેમ અસત્ પણ નથી, કેમકે વર્તમાનકાળમાં તે દેખાય છે. એવી રીતે સત્અસત્થી વિલક્ષણ સર્પનું ને સર્પના જ્ઞાનનું જણાવું અને કહેવું એ અનિર્વચનીયપ્રજ્ઞાતિ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૫૩ મો. પ્રથમની ચાર પ્રજ્ઞાતિઓમાં જે દોષ હોય તે જણાવો ?

ઉત્તર. ૧ અસત્પ્રજ્ઞાતિ મિથ્યા છે, કેમકે અત્યંત અસત્પદાર્થનું

દેખાવું સંભવતું નથી, જેમ વંધ્યાનો પુત્ર અને સસલાનાં શીંગડાં દેખાતાં નથી તેમ.

૨ આત્મજ્યાતિ પણ મિથ્યા છે, કેમકે જે બુદ્ધિજ સર્પાકાર થતી હોય તો તે સર્પ શરીરની અંદર જણાવો જોઈએ, પણ બહાર ન જણાવો જોઈએ. વળી તેના મતપ્રમાણે બુદ્ધિ ક્ષણિક છે, તેથી એક ક્ષણથી વધારે વાર તે સર્પ ન જણાવો જોઈએ, પણ અહિં તો દીપકઆદિ ન લાવીએ ત્યાંસુધી તે દેખાય છે.

૩ પહેલા પ્રકારની અન્યથાજ્યાતિ પણ સંભવરહિત છે, કેમકે જે રાફડાઆદિમાં જોયેલો સાચો સર્પ સંમુખ દેખાતો હોય તો વચમાંના બધા પદાર્થો દેખાવા જોઈએ, પણ તે દેખાતા નથી.

બીજા પ્રકારની અન્યથાજ્યાતિ જે ચિંતામણિકાર કહે છે તે પણ ખોટી છે, કારણકે જ્ઞેયપ્રમાણે જ્ઞાન થવું જોઈએ, જ્ઞેય દોરડી છે, અને જ્ઞાન સર્પનું થાય એ ઘટે નહિ.

૪ અજ્યાતિ પણ નીચેનાં ત્રણ કારણોથી ખોટી છે:—

૧ જે દોરડીમાં સર્પની સ્મૃતિજ થતી હોય તો પુરુષ ભય પામીને પાછો ભાગે છે તે ભય તેને ન થવું જોઈએ, અને તે પાછો ભાગવો ન જોઈએ.

૨ સર્પનો બાધ થાય છે ત્યારે પુરુષ કહે છે કે મને સર્પ ખોટો દેખાતો હતો, પણ મને સર્પ ખોટો સાંભરતો હતો એમ કહેતો નથી.

૩ એકજ અંતઃકરણમાં એકજ કાળે સ્મૃતિજ્ઞાન તથા પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એવાં બે જ્ઞાન સંભવી પણ શકે નહિ.

પ્ર૦ ૧૫૪ મો. નિર્દોષલક્ષણનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. જે લક્ષણ ત્રણ પ્રકારના દોષથી રહિત હોય તે લક્ષણ નિર્દોષ કહેવાય. ત્રણ પ્રકારના દોષનાં નામો:—૧ અવ્યાપ્તિદોષ, ૨ અતિવ્યાપ્તિદોષ, ૩ અસંપ્રત્યયદોષ.

૧ જે લક્ષણ લક્ષ્યના એક દેશમાં રહે તે લક્ષણ અવ્યાપ્તિ-
દોષવાળું કહેવાય છે, જેમ રાતું સાસ્નાવાળું સ્ત્રીજાતિ પશુ તે ગાય.
આ લક્ષણ લક્ષ્યના એક દેશમાં રહે છે, અર્થાત્ તેમાં રાતા રંગવા-
ળી ગાયોનો જ સમાસ થાય છે, બીજા રંગની ગાયોનો સમાસ થતો
નથી. સાસ્ના-ગાયબળદની ડોકે જે ગોદડીજેવી જડી ચામડી લ-
ટકે છે તે.

૨ જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં રહીને લક્ષ્યથી બહાર પણ રહે છે તે
લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું કહેવાય છે, જેમ ચાર પગવાળી તે ગાય.
આ લક્ષણ ગાયરૂપ લક્ષ્યમાં રહીને બીજાં પશુઓ જે લક્ષ્યની બહાર
છે તેમાં પણ જાય છે.

૩ જે લક્ષણ લક્ષ્યના કોઈ પણ ભાગમાં ન સંભવે તે લક્ષણ
અસંભવદોષવાળું કહેવાય છે, જેમ બે પાંખવાળી તે ગાય. આ લક્ષણ
લક્ષ્યરૂપ કોઈ પણ ગાયમાં સંભવતું નથી.

સાસ્નાવાળું સ્ત્રીજાતિ પશુવિશેષ તે ગાય, આ ગાયનું નિર્દોષ
લક્ષણ છે.

પ્ર૦ ૧૫૫ મો. અભાવની સંખ્યા, તેમનાં નામો, અને સ્વ-
રૂપ કહો ?

ઉત્તર. અભાવ પાંચ પ્રકારના છે, ૧ પ્રાગભાવ, ૨ પ્રધ્વંસા-
ભાવ, ૩ અન્યોન્યાભાવ, ૪ અત્યંતાભાવ, તે ૫ સામયિકાભાવ.

૧ પ્રાગભાવ—કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તેનો પોતાના
ઉપાદાનકારણમાં જે અભાવ તે, જેમ ઘડાનો ઉત્પત્તિની પૂર્વે પોતાના
ઉપાદાનકારણ માટીમાં અભાવ હતો તે.

૨ પ્રધ્વંસાભાવ—પદાર્થનો નાશ થયાપછી તેનો જે અભાવ
થાય છે તે, જેવી રીતે મોઢરીવડે ઘડાનો અભાવ થાય છે તે.

૩ અન્યોન્યાભાવ—પદાર્થોનો પરસ્પરમાં જે અભાવ તે, જેમ ધડામાં પટનો અને પટમાં ધડાનો અભાવ છે.

૪ અત્યંતાભાવ—જે વસ્તુનો અત્યંત અભાવ હોય તે, જેમ સસડાનાં શીંગડાં, વંધ્યાનો પુત્ર ઇત્યાદિ.

૫ સામયિકાભાવ—સમયને માટે જે અભાવ હોય તે.

પ્ર૦ ૧૫૬ મો. ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના દેવો (ઉપકાર કરનાર સત્ત્વો) કહો ?

ઉત્તર. ૧ શ્રોત્રના દેવ દિશા, ૨ ત્વચાના દેવ વાયુ, ૩ નેત્રના દેવ સૂર્ય, ૪ જીભના દેવ વરુણ, ૫ નાસિકાના દેવ પૃથ્વીના અભિમાની અથવા અશ્વિનીકુમાર, ૬ વાણીના દેવ અગ્નિ, ૭ હાથના દેવ ઇંદ્ર, ૮ પગના દેવ વિષ્ણુ, ૯ ગુદાના દેવ યમ, ૧૦ શિશ્નના દેવ પ્રજાપતિ, ૧૧ મનના દેવ ચંદ્રમા, ૧૨ ચિત્તના દેવ નારાયણ, ૧૩ બુદ્ધિના દેવ બ્રહ્મા, ને ૧૪ અહંકારના દેવ રુદ્ર.

પ્ર૦ ૧૫૭ મો. વેદાંતની રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહો ?

ઉત્તર. માયાઉપહૃતચેતનમાંથી (માયા જેનો ઉપાધિ છે એવા ચેતનમાંથી) આકાશતત્ત્વ ઉપજ્યું, આકાશતત્ત્વમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જળ, અને જળમાંથી પૃથ્વીતત્ત્વ ઉપજ્યું. આ પાંચે તત્ત્વ અપંચીકૃત છે. આ અપંચીકૃત આકાશના સત્ત્વગુણમાંથી શ્રોત્ર, વાયુના સત્ત્વાંશમાંથી ત્વચા, તેજના સત્ત્વાંશમાંથી નેત્ર, જળના સત્ત્વાંશમાંથી જીભ, ને પૃથ્વીના સત્ત્વાંશમાંથી નાસિકા ઉપજેલ છે. પાંચે ભૂતોના મળેલા સત્ત્વાંશમાંથી અંતઃકરણ ઉપજ્યું છે.

આકાશના રજ્જેગુણમાંથી વાણી, વાયુના રજ્જેગુણમાંથી હાથ, તેજના રજ્જેગુણમાંથી પગ, જળના રજ્જેગુણમાંથી શિશ્ન, ને પૃથ્વીના રજ્જેગુણમાંથી ગુદા ઉપજેલ છે. આ અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોના મળેલા રજ્જેગુણમાંથી પ્રાણી ઉપજ્યા છે.

પ્રત્યેક અપંચીકૃતભૂતના રૂપ અને તેનાથી ભિન્ન બાકીનાં ચાર અપંચીકૃતભૂતના રૂપ મળી પાંચ પંચીકૃતભૂતો બનેલા છે. પંચીકૃતભૂતોમાંથી સર્વ ભૌતિક પદાર્થો બન્યા છે.

પ્ર૦ ૧૫૮ મો. સાંખ્ય અને યોગની રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહો?

ઉત્તર. સાંખ્યની રીતે આ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ ઉપજી છે:—અનાદિ પ્રકૃતિમાંથી મહત્તત્ત્વ (ચિત્ત) ઉપજ્યું. મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી મનસહિત અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ તન્માત્રા, અને પાંચ તન્માત્રામાંથી પાંચ મહાભૂતો ઉપજ્યાં. આ પાંચ મહાભૂતોમાંથી ભૌતિક પદાર્થો ઉપજ્યા છે.

યોગની રીતે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે:—અનાદિ પ્રકૃતિમાંથી મહત્તત્ત્વ (ચિત્ત) ઉપજ્યું. મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર તથા પાંચ તન્માત્રા ઉપજ્યાં. અહંકારમાંથી મનસહિત અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ તન્માત્રામાંથી પાંચ મહાભૂતો ઉપજ્યાં, અને પાંચ મહાભૂતોમાંથી ભૌતિક પદાર્થો ઉપજ્યા.

પ્ર૦ ૧૫૯ મો. જગત્ની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં કેટલા વાદ છે તેમનાં નામ અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. જગત્ની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ત્રણ વાદ છે, ૧ આરંભવાદ, ૨ પરિણામવાદ, ને ૩ વિવર્તવાદ.

૧ આરંભવાદ—ઈશ્વરાદિ નિમિત્તકારણવડે બે પરમાણુ ભેગાં થવાથી એક દ્વચણુક થાય છે, ત્રણ દ્વચણુક ભેગાં થવાથી એક ત્રસરેણુ થાય છે, અને આ ત્રસરેણુઓદ્વારા વિશ્વના સર્વ પદાર્થ બનેલા છે એવો વાદ. આ ન્યાય અને વૈશેષિકનો મત છે.

૨ પરિણામવાદ—દૂધમાંથી જેમ દહીં થાય છે, તેમ પ્રકૃતિમાંથી આણું જગત્ થયું છે એવો વાદ. આ સાંખ્ય અને યોગવાદાનો મત છે.

૩ વિવર્તવાદ—મૂળ સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ફેરફાર નહિ થતાં તેમાં બીજા પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે એવો વાદ. જેમ દોરડીમાં સર્પ, ડુંડામાં પુરુષ, ને છીપમાં રૂપું દેખાય છે. બ્રહ્મમાં કાંઈ પણ વિક્રિયા નહિ થતાં તેમાં નામરૂપવાળું આ જગત્ પ્રતીત થાય છે, એવો વિવર્તવાદ વેદાંતિઓ માને છે.

પ્ર૦ ૧૬૦ મો. ઉપાદાનકારણુ ને નિમિત્તકારણુનું સ્વરૂપ તથા આ જગત્નું ઉપાદાનકારણુ ને નિમિત્તકારણુ શું છે તે કહો ?

ઉત્તર. કાર્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયની સાથે સંબંધ રાખનાર કારણુ તે ઉપાદાનકારણુ કહેવાય છે, જેમ ધડાનું ઉપાદાનકારણુ માટી છે.

દૂર રહીને જે કાર્ય ઉપજાવે અને કાર્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને નાશની સાથે જેને સંબંધ ન હોય તે નિમિત્તકારણુ કહેવાય છે, જેમ ધડાનું નિમિત્તકારણુ કુંભાર, ચાકડો, ને દંડઆદિ છે. જગત્નું ઉપાદાનકારણુ અને નિમિત્તકારણુ ઇશ્વર છે. જેમ કરોળીઓ પોતે પોતામાંથી જાળું ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ઇશ્વર પણ પોતામાંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્ર૦ ૧૬૧ મો. ચાર ખાણોનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ ઉદ્ભિજ્જ, (ભૂમિ ફાડીને બહાર નીકળનાર વૃક્ષાદિ,) ૨ સ્વેદજ, (પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થનાર જૂઆદિ,) ૩ અંડજ, (ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થનાર પક્ષીઆદિ,) ને ૪ જરાયુજ, (ઓરમાંથી ઉત્પન્ન થનાર માણસ ને પશુઆદિ.)

પ્ર૦ ૧૬૨ મો. ચાર પ્રકારના ભકતોનાં નામ અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ આર્ત, ૨ અર્થાર્થી, ૩ જિજ્ઞાસુ, ને ૪ શાન્તી. દુઃખની નિવૃત્તિમાટે ભજન કરનાર તે આર્ત, કામનાની સિદ્ધિમાટે ભ-

જન કરનાર તે અર્થાર્થી, પરમતત્ત્વને જાણવામાટે પરમાત્માને ભજનાર તે જિજ્ઞાસુ, ને પરમતત્ત્વને જાણી કાંઈ પણ સ્વાર્થવિના પરમાત્માને ભજનાર તે જ્ઞાની.

પ્ર૦ ૧૬૩ મો. નવધા ભક્તિનાં નામો અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ શ્રવણ, ૨ કીર્તન, ૩ સ્મરણ, ૪ પાદસેવન, ૫ અર્ચન, ૬ વંદન, ૭ દાસ્ય, ૮ સખ્ય, ને ૯ આત્મનિવેદન.

૧ શ્રવણ—પોતાના ઇષ્ટદેવના ગુણાનુવાદ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાસંહિત સાંભળવા તે.

૨ કીર્તન—પોતાના ઇષ્ટદેવના મહિમાનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ગાન કરવું તે.

૩ સ્મરણ—પોતાના ઇષ્ટદેવના નામને અને ગુણોને સંભારવા તે.

૪ પાદસેવન—પોતાના ઇષ્ટદેવનાં વા તેમની પ્રતિમાનાં ચરણકુંભજની શ્રદ્ધા ને પ્રીતિથી સેવા કરવી તે.

૫ અર્ચન—પોતાના ઇષ્ટદેવનું ભાવપૂર્વક પૂજન કરવું તે.

૬ વંદન—પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રેમપૂર્વક દીનભાવથી નમસ્કાર કરવા તે.

૭ દાસ્ય—પોતાના ઇષ્ટદેવની ગર્ભદાસની પેઠે પ્રસન્નમને સેવા કરવી તે.

૮ સખ્ય—પોતાના ઇષ્ટદેવની સાથે પવિત્ર મિત્રની પેઠે વર્તવું તે.

૯ આત્મનિવેદન—પોતાનું માનેલું સર્વસ્વ શુદ્ધબુદ્ધિથી પોતાના ઇષ્ટદેવને અર્પણ કરીને મમતારહિત રહેવું તે.

આ નવ પ્રકારમાંના કોઈ પણ એક પ્રકારની ભક્તિ કરે તે ભક્ત કહેવાય.

પ્ર૦ ૧૬૪ મો. પ્રલયના પ્રકાર, તેમનાં નામ, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. પ્રલય ચાર પ્રકારના છે, ૧ નિત્ય, ૨ નૈમિત્તિક, ૩ પ્રાકૃત, ને ૪ આત્યંતિક.

૧ નિત્યપ્રલય—ક્ષણે ક્ષણે નિત્ય મનુષ્યાદિ પ્રાણિઓનો નાશ થાય છે તે, અથવા જીવોને નિત્ય જે સુષુપ્તિ થાય છે તે.

૨ નૈમિત્તિકપ્રલય—બ્રહ્માનો દિવસ પૂરો થવાથી ત્રણ લોકોનો જે નાશ થાય છે તે.

૩ પ્રાકૃતપ્રલય—બ્રહ્માનું આયુષ્ પૂરું થયે પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યો પ્રકૃતિમાં લય પામે તે. પ્રાકૃતપ્રલયને મહાપ્રલય પણ કહે છે.

આ ત્રણ પ્રલય સ્વાભાવિક છે.

૪ આત્યંતિકપ્રલય—માયા અને માયાનાં કાર્યોનો આત્યંતિક બાધ થાય તે. આ પ્રલય માત્ર જ્ઞાન પામેલાને થાય છે, મારે તે પુરુષાર્થવડે સાધ્ય છે.

પ્ર૦ ૧૬૫ મો. શરીરમાંની મુખ્ય ત્રણ નાડીઓનાં નામો, તેમના દેવો, અને તેમનાં સ્થાન કહો ?

ઉત્તર. ૧ ઇડા, ૨ પિંગલા, ને ૩ સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડીઓનાં નામો છે. તેમને ગંગા, યમુના, ને સરસ્વતી પણ કહે છે. ૧ ઇડાના દેવ ચંદ્ર, ૨ પિંગળાના દેવ સૂર્ય, ને ૩ સુષુમ્ણાના દેવ અગ્નિ છે. શરીરના ડાબા ભાગમાં ઇડા, જમણા ભાગમાં પિંગળા, ને બેરડાની કરોડમાં મૂળાધારથી માંડી બ્રહ્મરંધ્રસુધી સુષુમ્ણા રહેલી છે.

પ્ર૦ ૧૬૬ મો. સુષુમ્ણાનાડીમાંનાં મુખ્ય ચક્રોનું નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. સુષુમ્ણાનાડીમાં મુખ્ય આઠ ચક્રો છે, ૧ મૂળાધાર, ૨ સ્વાધિષ્ઠાન, ૩ મણિમુર, ૪ મન, ૫ અનાહત, ૬ વિશુદ્ધ, ૭ આગ્રા, ને ૮ અજરામર. મન ન ગણીએ તો આગ્રાચક્રસુધી ૭ ચક્ર થાય. તેમાં ૧ મૂળાધાર ગુદાસ્થાને, ૨ સ્વાધિષ્ઠાન શિશ્નના મૂળમાં, ૩

મથિપુર નાભીની પછવાડે, ૪ મન એ પાંસળી ભેગી થાય છે તેની પાછળ, ૫ અનાહત એ સ્તનની વચ્ચેના પછવાડાના ભાગમાં, ૬ વિ-શુદ્ધ કંઠકૂપની પછવાડાના ભાગમાં, ૭ આગ્રા એ બ્રમરની વચ્ચે, ને ૮ અજરામર બ્રહ્મરંધ્રમાં છે.

પ્ર૦ ૧૬૭ મો. બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ અને તટસ્થલક્ષણ કહો ?

ઉત્તર. સત્, ચિત્, અને આનંદ એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ છે, અને જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ને લય કરનાર એ તેમનું તટસ્થ-લક્ષણ છે. જે સર્વદા સંભવે તે સ્વરૂપલક્ષણ, અને કોઈ વેળા સંભવે તે તટસ્થલક્ષણ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૬૮ મો. જીવના ત્રણ પ્રકારનાં નામ ને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. જીવના ૧ પારમાર્થિક, ૨ વ્યાવહારિક, ને ૩ પ્રાતિભા-સિક એવા ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં કૂટસ્થ આત્મા તે પારમાર્થિક જીવ, કર્તાભોક્તાનું અભિમાન કરનાર તે વ્યાવહારિક જીવ, ને સ્વપ્નમાં ભા-સનાર તે પ્રાતિભાસિક જીવ છે. પારમાર્થિક જીવમાં વ્યાવહારિક જીવ કલ્પિત છે, ને વ્યાવહારિક જીવમાં પ્રાતિભાસિક જીવ કલ્પિત છે.

પ્ર૦ ૧૬૯ મો. પાંચ ઉપપ્રાણનાં નામ અને તેમનાં કર્મ કહો ?

ઉત્તર. ૧ નાગ, ૨ કૂર્મ, ૩ કૃકલ, ૪ દેવદત્ત, ને ૫ ધનંજય એ પાંચ ઉપપ્રાણનાં નામ છે. તેમાં ૧ નાગથી ઓડકાર, ૨ કૂર્મથી આંખનું વીંચાવું અને ઊઘડવું, ૩ કૃકલથી છીંક, ૪ દેવદત્તથી બગાડવું, ને ૫ ધનંજયથી મુએલા શરીરનું ધૂલવું થાય છે.

પ્ર૦ ૧૭૦ મો. ભાવવિકારની સંખ્યા ને નામો કહો ?

ઉત્તર. ભાવવિકાર છ છે, ૧ હોવું, ૨ ઉપજવું, ૩ વધવું, ૪ પરિણામને પામવું, ૫ ઘટવું, ને ૬ નાશ થવો.

પ્ર૦ ૧૭૧ મો. ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદો અને ત્રણ પ્રકારના ભેદોનાં નામો અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. દેશપરિચ્છેદ, કાળપરિચ્છેદ, અને વસ્તુપરિચ્છેદ તે ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદનાં નામ છે; અને સન્નતીય, વિન્નતીય, અને સ્વગત એ ત્રણ પ્રકારના ભેદનાં નામ છે. દેશવડે વિભાગ તે દેશપરિચ્છેદ, કાળવડે વિભાગ તે કાળપરિચ્છેદ, અને વસ્તુવડે વિભાગ તે વસ્તુપરિચ્છેદ કહેવાય છે. ઘડો એકદેશમાં રહે છે સર્વવ્યાપક નથી, માટે તે દેશપરિચ્છેદવાળો છે, તે ઘડો માત્ર સ્થિતિકાળમાંજ હોય છે, ઉત્પત્તિની પૂર્વે ને નાશની પછી નથી હોતો, માટે તે કાળપરિચ્છેદવાળો છે, ને તે ઘડો પટઆદિ અન્ય વસ્તુથી ભિન્ન છે, માટે વસ્તુપરિચ્છેદવાળો છે. બ્રહ્મમાં ત્રણે પરિચ્છેદ નથી.

સમાનજાતિવાળાનો જે પરસ્પર ભેદ તે સન્નતીયભેદ, વિરુદ્ધજાતિવાળાનો જે પરસ્પર ભેદ તે વિન્નતીયભેદ, ને અવયવીનો પોતાના અવયવથી વા અવયવોનો પવસ્પર જે ભેદ તે સ્વગતભેદ કહેવાય છે. નાગરબ્રાહ્મણનો સારસ્વતબ્રાહ્મણથી ભેદ તે સન્નતીયભેદ, બ્રાહ્મણનો ક્ષત્રિયથી ભેદ તે વિન્નતીયભેદ, ને શરીરનો હાથપગાદિથી વા હાથઆદિનો પગઆદિથી જે ભેદ તે સ્વગતભેદ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૭૨ મો. પુરુષાર્થની સંખ્યા અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. પુરુષાર્થના પ્રકાર ચાર છે. ૧ ધર્મ, ૨ અર્થ, ૩ કામ, ને ૪ મોક્ષ એ તેમનાં નામ છે. પોતાનો અભ્યુદય થવામાટે અથવા ચિત્તની શુદ્ધિમાટે શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મ કરવાં તે ધર્મ, ધર્મને વ્યાધ ન આવે એવી રીતે દ્રવ્ય સંપાદન કરવું તે અર્થ, ધર્મ અને અર્થને વિરોધ ન આવે એવી રીતે સ્ત્રીઆદિનું સુખ ભોગવવું તે કામ, અને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની ઐકાંતિક અને આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની નિલપ્રાપ્તિ તે મોક્ષ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૭૩ મો. જ્ઞાનનાં વીસ સાધનોનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ અમાનિપણું, ૨ અદંભિપણું, ૩ અહિંસા, ૪ ક્ષમા, ૫ સરલતા, ૬ આચાર્યની સેવા, ૭ પવિત્રતા, ૮ સન્માર્ગમાં રિથિતિ, ૯ સરીરાદિને વશ રાખવાં, ૧૦ શ્રદ્ધિયોના વિષયમાં વૈરાગ્ય, ૧૧ અહંકારરહિતપણું, ૧૨ જન્મ જરા મૃત્યુ અને વ્યાધિનાં દુઃખો ને દોષોને વારે વારે જ્ઞેવાં, ૧૩ સ્ત્રી પુત્ર ને ધરઆદિમાં મમતાનો અભાવ, ૧૪ તેઓમાં હુંપણાની બુદ્ધિનો અભાવ, ૧૫ પ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ ને અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિમાં શોક ન કરવો, ૧૬ પરમાત્મામાં અવ્યાખ્યારિણી ભક્તિ, ૧૭ એકાંતદેશનું સેવન, ૧૮ વિધિજનોની સભામાં અરુચિ, ૧૯ આત્મા અને અનાત્માના જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખવી, ને ૨૦ તત્ત્વજ્ઞાનનું ફળ જે મોક્ષ તેને વારે વારે જ્ઞેવું.

પ્ર૦ ૧૭૪ મો. અજ્ઞાનના પ્રકાર, તેમનાં નામ, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. અજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે, ૧ મૂલાજ્ઞાન, ને ૨ તુલાજ્ઞાન. શુદ્ધચેતનને આચ્છાદન કરનારું અજ્ઞાન મૂલાજ્ઞાન કહેવાય છે, ને એક એક પદાર્થ જેનો ઉપાધિ છે એવા ચેતનને આચ્છાદન કરનારું અજ્ઞાન તુલાજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૭૫ મો. અસંભાવનાના પ્રકાર અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. અસંભાવનાના પ્રકાર બે છે, ૧ પ્રમાણુગતઅસંભાવના, ને ૨ પ્રમેયગતઅસંભાવના.

૧ પ્રમાણુગતઅસંભાવના—વેદાંતશાસ્ત્ર દ્વૈતને પ્રતિપાદન કરતું હશે કે અદ્વૈતને પ્રતિપાદન કરતું હશે એવી જે પ્રમાણુરૂપ વેદાંતશાસ્ત્રમાં સંકા તે.

૨ પ્રમેયગતઅસંભાવના—આત્માનું, મોક્ષનું, અને મોક્ષનાં સાધનોનું કયું સ્વરૂપ હશે એવી જે પ્રમેયમાં સંકા તે.

પ્ર૦ ૧૭૬ મો. ત્રણ પ્રકારની એષણાનાં નામ અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ લોકેષણા, ૨ પુત્રેષણા, ને ૩ વિત્તેષણા એ ત્રણ પ્રકારની એષણાનાં નામ છે.

૧ લોકેષણા—લોકમાં કીર્તિ મેળવવાની તૃષ્ણા તે. ૨ પુત્રેષણા—પુત્રની તથા સ્ત્રીની વાસના. ૩ વિત્તેષણા—દ્રવ્ય મેળવવાની તથા સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા.

પ્ર૦ ૧૭૭ મો. અહંકારના પ્રકાર, નામ, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. અહંકારના બે પ્રકાર છે, ૧ શુદ્ધ, ને ૨ અશુદ્ધ. આત્મસ્વરૂપમાં હુપણાની યુક્તિ તે શુદ્ધ, ને દેહાદિમાં હુપણાની યુક્તિ તે અશુદ્ધઅહંકાર કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૭૮ મો. અજ્ઞાનની બે શક્તિનાં નામ સ્વરૂપસહિત કહો ?

ઉત્તર. ૧ આવરણના હેતુરૂપ, ને ૨ વિક્ષેપના હેતુરૂપ એમ અજ્ઞાનની બે શક્તિઓ છે. ૧ આવરણના હેતુરૂપ—અહને આચ્છાદન કરનારી અજ્ઞાનની શક્તિ. ૨ વિક્ષેપના હેતુરૂપ—અહમાં જગતની પ્રતીતિ કરાવનારી અજ્ઞાનની શક્તિ.

પ્ર૦ ૧૭૯ મો. ઉપાસનાના પ્રકાર, નામ, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ઉપાસનાના બે પ્રકાર છે, ૧ સગુણઉપાસના, ને ૨ નિર્ગુણઉપાસના.

૧ સગુણઉપાસના—કાર્યબ્રહ્મની અને કારણબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી તે.

૨ નિર્ગુણઉપાસના—શુદ્ધબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી તે.

પ્ર૦ ૧૮૦ મો. સંન્યાસના પ્રકારનું નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. સંન્યાસના પ્રકાર બે છે, ૧ વિવિદિપાસંન્યાસ, ને ૨ વિદ્વત્સંન્યાસ.

૧ વિવિધિયાસંન્યાસ—પરમ તત્ત્વને જાણવામાટે જે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે.

૨ વિદ્વત્સંન્યાસ—ચિત્તની શાંતિમાટે તત્ત્વજ્ઞાની જે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે તે. તેનાં બાહ્યચિદ્ધ ને આચાર પરમહંસજેવાં અથવા અચક્ત હોય છે.

વિવિધિયાસંન્યાસના ચાર પ્રકાર છે. તેમનાં નામો:—૧ કુટિચક, ૨ બહુદક, ૩ હંસ, ને ૪ પરમહંસ.

૧ કુટિચક—વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરી પોતાના ધરના કોઈ એક ભાગમાં કે ગામબહાર સ્થિતિ કરવામાં આવે તે. આ સંન્યાસમાં શિષ્યાસૂત્રનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી, માત્ર કાષાયવસ્ત્ર (ભગવાં લૂગડાં) ધારણ કરવામાં આવે છે.

૨ બહુદક—બહુ+ઉદક—ઘણાં પાણીમાં સ્નાન કરનાર—શરીરમાં સામર્થ્ય હોવાથી જે સંન્યાસી ઘણાં તીર્થોમાં બ્રમણ કરે તે. તેનો વેષ પણ કુટિચકના જેવો હોય છે.

૩ હંસ—જે સંન્યાસી પ્રણવનો જપ કરે છે તે. આ સંન્યાસમાં શિષ્યાનો ત્યાગ હોય છે, અને સૂત્ર રાખવામાં આવે છે.

૪ પરમહંસ—જનોષ અને શિષ્યાનો ત્યાગ કરી વેદાંતના શ્રવણમાટે જે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે.

પ્ર૦ ૧૮૧ મો. ત્રણ પ્રકારના સંવાદનાં નામ અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ વાદ, ૨ જલ્પ, ને ૩ વિતંડા એ સંવાદનાં નામ છે.

૧ વાદ—તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાટે બિરુદ્ધ અને જ્ઞાનીનો મુક્તિ અને પ્રમાણસહિત જે સંવાદ તે.

૨ જલ્પ—સત્યનો નિર્ણય કરવામાટે નહિ, કિંતુ એકબીજાની

ચરાજ્ય કરવામાં પ્રમાણ અને યુક્તિથી પડિતો પરસ્પરમાં જે સંવાદ કરે તે.

૩ વિતંડા—એકબીજાના પક્ષમાં દ્વંષણ આપવા મૂર્ખાનો યુક્તિ અને પ્રમાણરહિત જે સંવાદ તે.

પ્ર૦ ૧૮૨ મો. ક્રિયાનાં પાંચ પ્રકારનાં કળ કહો ?

ઉત્તર. ૧ ઉત્પત્તિ, ૨ નાશ, ૩ પ્રાપ્તિ, ૪ વિકાર, તે પ સંસ્કાર. સંસ્કારના જે પ્રકાર છે, ૧ ગુણાધાન, તે ૨ દોષાપનયન.

૧ ગુણાધાન—ગુણ લાવવા, એટલે જેમ વસ્ત્રને રંગથી રંગવું.

૨ દોષાપનયન—દોષોને દૂર કરવા, જેવી રીતે વસ્ત્રને ધોષ સાફ કરવામાં આવે છે તેમ.

મોક્ષમાં ક્રિયા એટલે કર્મનો કોષ્ટ પણ પ્રકારનો સાદ્યાત્ ઉપયોગ નથી.

પ્ર૦ ૧૮૩ મો. ચિત્તનિરોધના ઉપાય કહો ?

ઉત્તર. ચિત્તનિરોધના મુખ્ય ચાર ઉપાય છે, ૧ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું અવલોકન, ૨ સત્પુરુષને સમાગમ, ૩ વાસનાનો જય, તે ૪ પ્રાણનો નિરોધ.

પ્ર૦ ૧૮૪ મો. મોક્ષના દ્વારપાળ કહો ?

ઉત્તર. મોક્ષના દ્વારપાળ ચાર છે, ૧ શમ, (મનોનિમ્બહ,) ૨ સંતોષ, (યથાયોગ્ય ઉદ્યોગ કરતાં પ્રારબ્ધાનુસાર જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતુષ્ટ રહેવું તે,) ૩ આત્માનો વિચાર, તે ૪ તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનો સમાગમ.

પ્ર૦ ૧૮૫ મો. જ્ઞાનના પ્રતિબંધકનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. જ્ઞાનના પ્રતિબંધક ત્રણ છે, ૧ ભૂતપ્રતિબંધક, ૨ વર્તમાનપ્રતિબંધક, તે ૩ ભવિષ્યપ્રતિબંધક.

૧ ભૂતપ્રતિબંધક—પૂર્વે ભોગવેલા વિષયોનું વારે વારે સ્મરણ કરવું.

૨ વર્તમાનપ્રતિબંધક—વર્તમાનકાળમાં તત્ત્વના સાક્ષાત્કારમાં જે પ્રતિબંધ કરે તે.

૩ ભાવિપ્રતિબંધક—એક અથવા વધારે જન્મ આવે તેના પ્રારબ્ધનું વિષમાન હોવું.

પ્ર૦ ૧૮૬ મો. વર્તમાનપ્રતિબંધકનાં નામ અને તેમની નિવૃત્તિના ઉપાય કહો ?

ઉત્તર. વર્તમાનપ્રતિબંધક ચાર છે, ૧ વિષયાસક્તિ, ૨ બુદ્ધિનું મંદપણું, ૩ કુતર્ક, ને ૪ વિપરીતભાવનાનો દુરાગ્રહ.

૧ શમ, દમ, અને વૈરાગ્યથી વિષયાસક્તિની નિવૃત્તિ આવે છે, ૨ અવણુવડે બુદ્ધિનું મંદપણું દૂર થાય છે, ૩ મનનવડે કુતર્ક દૂર થાય છે, ને ૪ નિદિધ્યાસવડે વિપરીતભાવનાનો દુરાગ્રહ દૂર થાય છે.

પ્ર૦ ૧૮૭ મો. પંચપર્વા અવિદ્યાનાં નામ તથા સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ અવિદ્યા, ૨ અસ્મિતા, ૩ રાગ, ૪ દ્વેષ, ને ૫ અભિનિવેશ એ પંચપર્વા અવિદ્યાનાં નામો છે.

૧ અવિદ્યા—અનિત્યમાં નિત્યની બુદ્ધિ, ૨ જડમાં આત્માની બુદ્ધિ, ૩ અપવિત્રમાં પવિત્રની બુદ્ધિ, ને ૪ દુઃખમાં સુખની બુદ્ધિ.

૨ અસ્મિતા—બુદ્ધિ અને આત્માના અભેદનું જ્ઞાન.

૩ રાગ—સુખ અને સુખનાં સાધનોમાં અતિ પ્રીતિ.

૪ દ્વેષ—દુઃખ અને દુઃખનાં સાધનોમાં અતિ ક્રોધ.

૫ અભિનિવેશ—મરણનો ભય.

પ્ર૦ ૧૮૮ મો. જીવન્મુક્તિના પ્રયોજનની સંખ્યા અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. જીવન્મુક્તિનાં પ્રયોજન પાંચ છે, ૧ જ્ઞાનરક્ષા, ૨ તપ, ૩ વિસંવાદભાવ, ૪ પ્રત્યક્ષદુઃખની નિવૃત્તિ, ને ૫ જીવન્મુક્તિના

વિલક્ષણ આનંદની પ્રાપ્તિ. ૧ જ્ઞાનરક્ષા—સંશયઆદિથી આત્મજ્ઞાનનું રક્ષણ થાય તે. ૨ તપ—ચિત્ત બ્રહ્માકારે થાય તે. ૩ વિસંવાદભાવ—ક્રોધની સાથે વાદવિવાદ ન થાય તે. ૪ પ્રત્યક્ષદુઃખની નિવૃત્તિ—વ્યાવહારિક દુઃખોની અસર ન થાય તે. ૫ જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની પ્રાપ્તિ—વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થવાથી જે નિરુપાધિક આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તે.

પ્ર૦ ૧૮૯ મો. જગતના મિથ્યાપણામાં પાંચ દૃષ્ટાંત કહો ?

ઉત્તર. ૧ છીપમાં રૂપાનું દેખાવું, ૨ દોરડીમાં સર્પનું જણાવું, ૩ ડુંડામાં ચોરનું દેખાવું, ૪ આકાશમાં નીલા રંગની પ્રતીતિ થવી, તે ૫ રણમાં ઝાંઝવાના પાણીનું દેખાવું.

પ્ર૦ ૧૯૦ મો. ભગવાનનો અર્થ કહો ?

ઉત્તર. ભગ-ઐશ્વર્ય + વાન્-વાળો એટલે નીચેનાં છ ઐશ્વર્ય જેનામાં હોય તે:—૧ સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ૨ સમગ્ર ધર્મ, ૩ સમગ્ર યશ, ૪ સમગ્ર શ્રી, ૫ સમગ્ર જ્ઞાન, તે ૬ સમગ્ર વૈરાગ્ય.

પ્ર૦ ૧૯૧ મો. ઈશ્વરમાં કયાં છ જ્ઞાન છે તે કહો ?

ઉત્તર. ઈશ્વરમાં ૧ પ્રાણિપદાર્થની ઉત્પત્તિનું, ૨ તેમના નાશનું, ૩ તેમના પરલોકમાં ગતિનું, ૪ તેમની પરલોકમાંથી આગતિનું, ૫ વિદ્યાના સ્વરૂપનું, તે ૬ અવિદ્યાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય છે.

પ્ર૦ ૧૯૨ મો. આઠ પ્રકારના વ્યભિચારનાં નામ જણાવો ?

ઉત્તર. ૧ રાગપૂર્વક પરસ્ત્રીનું દર્શન, ૨ કુપ્રુદ્ધિથી પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ, ૩ પરસ્ત્રીસાથે રમતગમત કરવી, ૪ કુપ્રુદ્ધિથી પરસ્ત્રીના ગુણનું કથન કરવું, ૫ પરસ્ત્રીસાથે એકાંતમાં ભાષણ કરવું, ૬ પરસ્ત્રીનું કુપ્રુદ્ધિવડે સ્મરણ કરવું, ૭ પરસ્ત્રીના સમાગમનો નિશ્ચય કરવો, તે ૮ પરસ્ત્રીનો સમાગમ કરવો.

પ્રા. ૧૯૩ મો. આઠ પ્રકારના મદનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ કુળમદ, ૨ શીળમદ, (શીળ-આચરણ,) ૩ ધન-મદ, ૪ રૂપમદ, ૫ યૌવનમદ, ૬ વિદ્યામદ, ૭ તપોમદ, ને ૮ સંન્યમદ.

પ્રા. ૧૯૪ મો. નવ પ્રકારના રસનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. ૧ શૂંભાર, ૨ વીર, ૩ કરુણા, ૪ અદ્ભુત, ૫ હાસ્ય, ૬ ભયાનક, ૭ ખીભત્સ, ૮ રૌદ્ર, ને ૯ શાંત.

પ્રા. ૧૯૫ મો. વદતોવ્યાધાતદોષનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. બોલનાર પોતાની મેજે પોતાને જૂડો પાડે તે, જેમ ક્રોધ એમ કહે છે મારે તમને કેટલીક વાતો કહેવી છે, પરંતુ મારા મોઢામાં જીભ નથી, તેથી લાચાર છું.

પ્રા. ૧૯૬ મો. આત્માશ્રયાદિ છ પ્રકારના દોષોનાં નામો અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ આત્માશ્રય, ૨ અન્યોન્યાશ્રય, ૩ ચક્રિકા, ૪ અન-વસ્થા, ૫ વિનગમનવિરહ, ને ૬ પ્રાગ્લોષ.

૧ આત્માશ્રયદોષ—કોઈ પદાર્થની ઉત્પત્તિ તેજ પદાર્થમાંથી માનવી તે.

૨ અન્યોન્યાશ્રયદોષ—પહેલાની ઉત્પત્તિ બીજામાંથી, અને બી-જાની ઉત્પત્તિ પહેલામાંથી માનવી તે.

૩ ચક્રિકાદોષ—પહેલાની ઉત્પત્તિ બીજામાંથી, બીજાની ઉત્પ-ત્તિ ત્રીજામાંથી, અને ત્રીજાની ઉત્પત્તિ પહેલામાંથી માનવી તે.

૪ અનવસ્થાદોષ—પહેલાની ઉત્પત્તિ બીજામાંથી, બીજાની ત્રી-જામાંથી, ને ત્રીજાની ચોથામાંથી એમ કારણની ધારા માનવી તે.

૫ વિનગમનવિરહદોષ—અમુક સંખ્યાવાળું છેલ્લું કારણ સ્વી-કારવામાં યુક્તિના અભાવરૂપ જે દોષ છે તે. વિનગમન - યુક્તિ + વિરહ - અભાવ-યુક્તિનો અભાવ.

૬ પ્રાગ્ભોપદોષ—અમુક સંખ્યાવાળાને છેલ્લું કારણ માનતાં તેની પહેલાનાં કારણોનો લોપ થાય તે.

કાર્યની સિદ્ધિ ન થવા દે તે દોષ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૧૯૭ મો. અનાતમાના ધર્મ કહો ?

ઉત્તર. ૧ અનિત્ય, ૨ વિનાશી, ૩ અશુદ્ધ, ૪ નાના, (ધણા,) ૫ ક્ષેત્ર, (સ્થાન,) ૬ અશ્રિત, ૭ વિકારી, ૮ પરપ્રકાશ, ૯ હેતુ માન, ૧૦ પરિચ્છિન્ન, ૧૧ સંગી, ૧૨ દુઃખરૂપ, ને ૧૩ આટલ.

પ્ર૦ ૧૯૮ મો. આત્માના મુખ્ય સ્વભાવ કહો ?

ઉત્તર. ૧ નિત્ય, ૨ અવ્યય, ૩ શુદ્ધ, ૪ એક, ૫ ક્ષેત્રજ, ૬ અધિષ્ઠાન, ૭ અવિકારી, ૮ સ્વપ્રકાશ, ૯ વિવર્તઉપાદાનકારણ, ૧૦ અપરિચ્છિન્ન, ૧૧ અસંગી, ૧૨ સુખરૂપ, ને ૧૩ આવરણરહિત.

પ્ર૦ ૧૯૯ મો. ઝંકારની માત્રા કેટલી અને કઇ કઇ ?

ઉત્તર. ઝંકારની માત્રા કોઇ સ્થળે અઢી, કોઇ સ્થળે ત્રણ, કોઇ સ્થળે સાડા ત્રણ, અને કોઇ સ્થળે ચાર કહેલ છે. અ, ડ, મ્ એ અઢી માત્રા, અ, ડ, મ્ એ ત્રણ માત્રા, અ, ડ, મ, અને અર્ધમાત્રા એ સાડા ત્રણ માત્રા, ને અ, ડ, મ, અને અમાત્રા એ ચાર માત્રા.

પ્ર૦ ૨૦૦ મો. વિદેહ અને પ્રકૃતિજયનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. પાંચ ભૂતો, (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, ને આકાશ,) અને ૧૧ ઇન્દ્રિયો (૧ આંખ, ૨ કાન, ૩ નાક, ૪ જીભ, ને પત્તયા; ૧ હાથ, ૨ પગ, ૩ વાણી, ૪ ગુદા, ને ૫ ઉપસ્થ; અને ૧૧ મન) એમાંના કોઇ એકને આત્મા જ્ઞાની તેનું ધ્યાન કરનારા મુઆપછી તેઓમાં લીન થાય છે તે વિદેહ કહેવાય છે, કેમકે તે હાજે તેમને રૂપ-વિદેહ હોતો નથી. પાંચ તન્માત્રા, અહંકાર, મહત્ત્વ, અને પ્રકૃતિમાં

ના કોઈ એક પદાર્થને આત્મા ગાતી તેનું ધ્યાન કરનારા મુઆપછી જેનું ધ્યાન કર્યું હોય તેમાં લીન થાય છે તે પ્રકૃતિલય કહેવાય છે. આ બંને લાવપ્રત્યયયોગી કહેવાય છે, કેમેકે તેમને પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્ર૦ ૨૦૧ લો. પ્રમાણુગતઅસંભાવના, ૨ પ્રમેયગતઅસંભાવના, ને વિપરીતભાવના કયા સાધનથી દૂર થાય ?

ઉત્તર. પ્રમાણુગતઅસંભાવના શ્રવણ કરવાથી દૂર થાય છે, પ્રમેયગતઅસંભાવના મનન કરવાથી દૂર થાય છે, ને વિપર્યય અથવા વિપરીતભાવના નિદિધ્યાસ કરવાથી દૂર થાય છે.

પ્ર૦ ૨૦૨ જો. ઉપાયપ્રત્યયયોગી કાને કહેવો ? અને તેમને અસંપ્રજ્ઞાતયોગનો લાભ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર. શ્રદ્ધાદિવડે અસંપ્રજ્ઞાતયોગ સંપાદન કરવા યત્ન કરે તે ઉપાયપ્રત્યયયોગી કહેવાય છે. તેમને આસ્તિક્યબુદ્ધિ, ઉત્સાહ, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિવડે અસંપ્રજ્ઞાતયોગનો લાભ થાય છે.

પ્ર૦ ૨૦૩ જો. યોગવિઘ્નોની સંખ્યા, તેમનાં નામ, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. યોગવિઘ્નો નવ છે, ૧ વ્યાધિ, ૨ સ્ત્યાન, ૩ સંશય, ૪ પ્રમાદ, ૫ આલસ્ય, ૬ અવિરતિ, ૭ બ્રાંતિદર્શન, ૮ અલબ્ધભૂમિકત્વ, ને ૯ અનવસ્થિતત્વ એ તેમનાં નામો છે. ૧ વ્યાધિ—સ્થૂળ-શરીરના જ્વરાદિ રોગ. ૨ સ્ત્યાન—યોગનાં સાધનોમાં અપ્રવૃત્તિ. ૩ સંશય—યોગ સિદ્ધ થતો હશે કે નહિ ? શાસ્ત્ર અને ગુરુ યોગનું જે માહાત્મ્ય કહે છે તે ખરું હશે કે નહિ ? એવી રીતે જે કોટિને વિપય કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિ. ૪ પ્રમાદ—યોગનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનમાં ઉદાસીનપણું. ૫ આલસ્ય—કંઈથી શરીરનું ભારે થવું, અને

તમોગુણથી ચિત્તનું ભારે થવું. ૬ અવિરતિ-વિષયતૃષ્ણા. ૭ આંતિ-દર્શન—યોગનાં સાધનોમાં અસાધનપણાની ખુદ્ધિ, અને જે યોગનાં સાધનો નથી તેમાં સાધનપણાની ખુદ્ધિ. ૮ અલબ્ધભૂમિકત્વ—યોગની કોઈ પણ ભૂમિકની પ્રાપ્તિ ન થવી. ૯ અનવસ્થિતત્વ—પ્રાપ્ત થયેલ યોગભૂમિમાં ચિત્તની સ્થિરતા ન થવી.

પ્ર૦ ૨૦૪ થો. વિશ્લેષની સાથે થનારાં યોગવિધોની સંખ્યા, નામ, અને સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. વિશ્લેષની સાથે થનારાં યોગવિધો ચાર છે, ૧ દુઃખ, ૨ દૌર્ભનસ્ય, ૩ અંગમેજ્યત્વ, ને ૪ શ્વાસપ્રશ્વાસ. ૧ દુઃખ—જેની પ્રાપ્તિ થયે માણુસ જેને દૂર કરવાને ઇચ્છે છે તે. ૨ દૌર્ભનસ્ય—ઇચ્છાનો અભિધાત થવાથી જે પરિતાપ થાય તે. ૩ અંગમેજ્યત્વ—અંગમાં કંપ થાય તે. ૪ શ્વાસપ્રશ્વાસ—ઇચ્છાવિના પણ શ્વાસ અંદર આવે, અને ઇચ્છાવિના પણ પ્રશ્વાસ બહાર નીકળે તે.

પ્ર૦ ૨૦૫ મો. દેશ અને કાળની વ્યાખ્યા આપો ?

ઉત્તર. દેશ—સાકાર વસ્તુઓને અવકાશ આપનાર અને જેના સદ્ભાવવડે વસ્તુઓની પરસ્પરની દિશાઓનો વ્યવહાર થાય છે તે.

કાળ—જેવડે વસ્તુઓના પૂર્વ અને અપરનો વ્યવહાર થાય છે એવી ક્ષણનાં પરંપરા.

પ્ર૦ ૨૦૬ હો. સમાપત્તિનો અર્થ, તેના પ્રકાર, અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ધ્યેયવિષયની મથાર્થ પ્રાપ્તિ તે સમાપત્તિ અથવા સંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, ૧ આલ્સમાપત્તિ, ૨ અહુણ્સમાપત્તિ, ને ૩ અહીતુસમાપત્તિ. ૧ સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ વિષયોનું ધ્યાન કરી તેમને સાક્ષાત્કાર કરવો તે આલ્સમાપત્તિ કહેવાય છે, ૨ ઇન્દ્રિયોનું ધ્યાન કરી

તેમનો સાક્ષાત્કાર કરવો તેનું નામ અહીંસામાપત્તિ કહેવાય છે, ને ૩ અસ્મિતાનું ધ્યાન કરી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો તેનું નામ અહીંતુસમાપત્તિ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૨૦૭ મો. ક્રિયાયોગ કાને કહે છે તે જણાવો ?

ઉત્તર. તપ, સ્વાધ્યાય, અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ ક્રિયાયોગ છે. કૃત્ય ને આંદ્રાયણાદિ વ્રત કરવાં તે તપ કહેવાય છે, ગુરુઉપદિષ્ટમંત્રનો જપ કરવો અને સત્શાસ્ત્રનું વાચન કરવું તે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે, અને કર્તાપણાનું તથા ભોક્તાપણાનું અભિમાન લગ્ન સર્વ કર્મો પર-માત્માને અર્પણ કરવાં તે ઇશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૨૦૮ મો. ક્લેશોની ચાર પ્રકારની અવસ્થા કહો ?

ઉત્તર. ૧ પ્રસુપ્ત, ૨ વિચ્છિન્ન, ૩ ઉદાર, ને ૪ તનુ.

૧ જે ક્લેશો વર્તમાનમાં સૂતેલા હોય અને લાંબે કાળે જાગ્યા થાય તે પ્રસુપ્ત કહેવાય છે. વિદેહ અને પ્રકૃતિલયના ક્લેશો પ્રસુપ્ત હોય છે.

૨ જ્યારે એક ક્લેશ જાગ્યાનપણે વર્તે ત્યારે બીજા ક્લેશની ત્રુટીની અવસ્થા હોય તે તે ક્લેશની વિચ્છિન્નઅવસ્થા કહેવાય છે, જેમકે કાચ જાગ્યાન હોય ત્યારે કોઈની વિચ્છિન્નઅવસ્થા હોય છે.

૩ જે ક્લેશ પોતાની જાગ્યાન અવસ્થામાં વિગ્રમાન હોય ત્યારે તે તે ક્લેશની ઉદારઅવસ્થા કહેવાય છે.

૪ ક્રિયાયોગવડે જ્યારે ક્લેશ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતા જાય છે ત્યારે તે તે ક્લેશની તનુઅવસ્થા કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૨૦૯ મો. વિવેકીની છેવટની ભૂમિરૂપ સાત પ્રકારની પ્રજ્ઞાનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ પ્રજ્ઞાનાદિ જે હેય તેનું સારી રીતે જ્ઞાન (નિવૃત્ત) થતું છે, એવી સમજ તે પ્રથમ પ્રકારની પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

૨ અવિદ્યાદિ જે હેયનાં કારણો તે મેં વિવેકવડે ક્ષીણ કર્યો છે એવું જ્ઞાન તે બીજા પ્રકારની પ્રજ્ઞા.

૩ સંપ્રજ્ઞાતયોગમાં મેં કૈવલ્યનો નિર્ણય કર્યો છે એવું જ્ઞાન તે ત્રીજા પ્રકારની પ્રજ્ઞા.

૪ વિવેકખ્યાતિ મેં સંપાદન કરી છે એવી સમજ તે ચોથા પ્રકારની પ્રજ્ઞા.

૫ મારી બુદ્ધિ કૃતાર્થ થઈ છે એવી સમજ તે પાંચમા પ્રકારની પ્રજ્ઞા.

૬ બુદ્ધિના સંસ્કારાદિ ગુણો બુદ્ધિની સાથે પ્રકૃતિમાં અત્યંત અસ્ત થવા માંડ્યા છે એવું જ્ઞાન તે છઠ્ઠા પ્રકારની પ્રજ્ઞા.

૭ બુદ્ધિઆદિ ગુણોના સંબંધથી રહિત ચૈતન્યરૂપે સ્થિતિ તે સાતમા પ્રકારની પ્રજ્ઞા.

પ્ર૦ ૨૧૦ મો. પદાર્થમાં રહેલા ધર્મ, લક્ષણ, અને અવસ્થા આ ત્રણ પરિણામોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરો ?

ઉત્તર. ૧ ધર્મોના એક ધર્મનો તિરોભાવ થઈ બીજા ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે ધર્મોના ધર્મપરિણામ કહેવાય છે, જેમ માઠીરૂપ ધર્મો, પિંડરૂપ ધર્મનો ત્યાગ કરીને ઘટરૂપ અન્ય ધર્મને પામે છે, આવી રીતની સ્થિતિ તે ધર્મરૂપ પરિણામ.

૨ ધર્મ ભવિષ્યકાળનો ત્યાગ કરી વર્તમાનકાળમાં પ્રવેશ કરે, તે વર્તમાનકાળનો ત્યાગ કરી ભૂતકાળમાં પ્રવેશ કરે, તે ધર્મનું લક્ષણપરિણામ કહેવાય છે, જેમ પિંડમાં રહેલો ઘડો ભવિષ્યકાળનો ત્યાગ કરી વર્તમાનકાળમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તે ધૂટવાથી તેના પરિત્યાગવડે તે ભૂતકાળમાં પ્રવેશ કરે છે.

૩ લક્ષણપરિણામની જે ક્ષણે ક્ષણે નવાપણું મટી જુનાપણું.

૩૫ અવસ્થા તે અવસ્થાપરિણામ કહેવાય છે, જેમ વર્તમાનકાળયુક્ત ઘટ૩૫ ધર્મમાં ક્ષણે ક્ષણે નવાપણું મટી જૂનાપણા૩૫ અવસ્થા થાય છે તે ઘટ૩૫ ધર્મના લક્ષણપરિણામનું અવસ્થાપરિણામ છે.

પ્ર૦ ૨૧૧ મો. બુદ્ધિના પરાર્થ અને સ્વાર્થનું સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પુરુષને માટે જે શબ્દાદિવિષયો ગ્રહણ કરે તે પરાર્થ કહેવાય છે. પર એટલે પુરુષ + અર્થ-માટે-પુરુષને માટે. આત્માના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરતું તે સ્વાર્થ કહેવાય છે, કેમકે તે પોતાને માટે કરવામાં આવે છે.

પ્ર૦ ૨૧૨ મો. પૃથિવીઆદિ પાંચ ભૂતોનાં ૩૫ કહો ?

ઉત્તર. ૧ સ્થૂળ, ૨ સ્વરૂપ, ૩ સૂક્ષ્મ, ૪ અન્વય, ને ૫ અર્થવસ્તુ.

૧ પ્રતીત થતું ગંધાદિના આધારવાળું જે ભૂતોનું સ્વરૂપ તે તેમનું સ્થૂળરૂપ કહેવાય છે.

૨ કઠિનપણું, સ્નેહયુક્ત, (ચીકાશવાળું,) ઉષ્ણપણું, વહનશીલતા, અને સર્વત્ર વિદ્યમાનતા એ ભૂતોનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

૩ પાંચ તન્માત્રાઓ તે તેમનું સૂક્ષ્મરૂપ કહેવાય છે. શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ, ને ગંધ એ પાંચ તન્માત્રાનાં નામ છે.

૪ ભૂતોમાં કારણરૂપે રહેલા ત્રણ ગુણો તે અન્વયનામનું ભૂતોનું ચોથું ૩૫ કહેવાય છે.

૫ પુરુષને ભોગ અને મોક્ષ આપવાનું ભૂતોમાં રહેલું સામર્થ્ય તે તેમનું અર્થવસ્તુનામનું પાંચમું ૩૫ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૨૧૩ મો. ઇન્દ્રિયોનાં પાંચ ૩૫ કહો ?

ઉત્તર. ૧ ગ્રહણ, ૨ સ્વરૂપ, ૩ અસ્થિતતા, ૪ અન્વય, ને ૫ અર્થવસ્તુ.

૧ શબ્દાદિ બાહ્યવિષયોને આકારે પરિણામ પામેલી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ તે ગ્રહણ કહેવાય છે.

૨ સાત્ત્વિક અહંકારના કાર્યરૂપ જે ઇન્દ્રિયો તે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

૩ ઇન્દ્રિયોનું કારણ જે સાત્ત્વિક અહંકાર તે તેમનું અસ્મિતાનામનું રૂપ કહેવાય છે.

૪ ઇન્દ્રિયોમાં કારણરૂપે રહેલા ત્રણ ગુણો તે તેમનું અન્વયનામનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

૫ પુરુષને ભોગ અને મોક્ષ આપવાનું ઇન્દ્રિયોમાં રહેલું સામર્થ્ય તે તેમનું અર્થવસ્ત્વનામનું રૂપ કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૨૧૪ મો. યોગિઓના ચાર પ્રકાર તેમના સ્વરૂપસહિત કહો ?

ઉત્તર. ૧ પ્રથમકલ્પિક, ૨ મધુભૂમિક, ૩ પ્રજ્ઞાજ્યોતિ, ને ૪ અતિક્રાંતભાવનીય ઝેવી રીતે યોગીઓ ચાર પ્રકારના છે.

૧ પાંચમ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલો યોગી તે પ્રથમકલ્પિકયોગી કહેવાય છે.

૨ સપ્રજ્ઞાતયોગદ્વારા જેણે ઋતંભરાપ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી છે તે મધુભૂમિકયોગી કહેવાય છે.

૩ જેણે ઇન્દ્રિયોનો અને ભૂતોનો જય કર્યો છે તે યોગી પ્રજ્ઞાજ્યોતિ કહેવાય છે.

૪ પ્રજ્ઞાના સાત પ્રકારમાંની છેલ્લી ભૂમિકાને પામેલો યોગી અતિક્રાંતભાવનીયયોગી કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૨૧૫ મો. પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓનાં નામ અને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. ૧ જન્મજ્ઞ, ૨ ઔષધીજ્ઞ, ૩ મંત્રજ્ઞ, ૪ તપોજ્ઞ, ને ૫ સમાધિજ્ઞ.

૧ જન્મજ્ઞ—જન્મવડે ઉપજેલી સિદ્ધિઓ, જેમકે દેવોએ જન્મથીજ કેટલીક સિદ્ધિઓ હોય છે. ૨ ઔષધીજ્ઞ—રસાયનાદિવડે ઉ-

પગતી સિદ્ધિઓ. ૩ મંત્રજ્ઞ-મંત્રવડે ઉપગતી સિદ્ધિઓ. ૪ તપોજ્ઞ-તપવડે ઉપગતી સિદ્ધિઓ. ૫ સમાધિજ્ઞ-સમાધિવડે ઉપગતી સિદ્ધિઓ.

પ્ર૦ ૨૧૬ મો. આઠ સિદ્ધિઓનાં નામો ને તેમનાં સ્વરૂપ કહો ?

ઉત્તર. અણિમા, મહિમા, લધિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, વશિતા, ને ઈશિતા એ આઠ સિદ્ધિઓનાં નામો છે. સિદ્ધિઓનું અન્ય નામ એશ્વર્ય પણ છે. પોતાના શરીરને અણુજેટલું સૂક્ષ્મ કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે અણિમા, પોતાના શરીરને પર્વતજેવું મોટું કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે મહિમા, પોતાના શરીરને રૂજેવું હળવું કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે લધિમા, પોતાના શરીરને પર્વતજેવું ભારે કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે ગરિમા, અત્યંત દૂર રહેલા પદાર્થોને સમીપના જેવા કરવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાપ્તિ, ભૂતોના સ્વાભાવિકધર્મોથી ઇચ્છાનો અભિધાત ન થાય એવું સામર્થ્ય તે પ્રાકાશ્ય, ભૂતભૌતિક પદાર્થોને ઇચ્છાનુસાર સ્થાપન કરવાનું સામર્થ્ય તે વશિતા, ને મૂળપ્રકૃતિના જગથી ઇચ્છાનુસાર ભૂતભૌતિક પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરવાનું, રિચત કરવાનું, તથા લય કરવાનું સામર્થ્ય તે ઈશિતા કહેવાય છે.

પ્ર૦ ૨૧૭ મો. મહાપાપોની સંખ્યા ને તેમનાં નામ કહો ?

ઉત્તર. મહાપાપો પાંચ છે, ૧ બ્રહ્મહત્યા કરવી, ૨ ગોળનો લોટનો ને મહુણનો બનાવેલો દારૂ પીવો, ૩ ગુરુની સ્ત્રીનો સમાગમ કરવો, ૪ સોનું ચોરવું, ને ૫ પૂર્વોક્ત ચાર મહાપાપ કરનારાની સાથે એક વર્ષમુધી ખાવાપીવાઆદિનો વ્યવહાર રાખવો.

પ્ર૦ ૨૧૮ મો. ઉપપાતકોની સંખ્યા ને તેમનાં મુખ્ય ઉપપાતકોનાં નામો કહો ?

ઉત્તર. ઉપપાતક ૪૯ છે. ૧ સ્ત્રીનો વધ કરવો, ૨ ક્ષત્રિયનો વધ કરવો, ૩ વૈશ્યનો વધ કરવો, ૪ શૂદ્રનો વધ કરવો, ૫ ગાયને

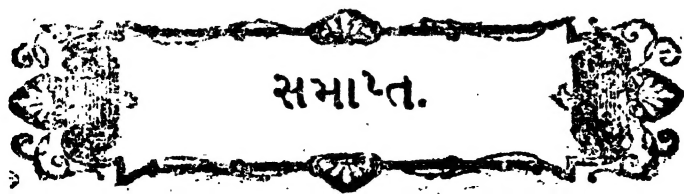
૬ વધ કરવો, ૬ વ્યભિચાર કરવો, ૭ ગુરુની સેવા ન કરવી, ૮ માતાની સેવા ન કરવી, ૯ પિતાની સેવા ન કરવી, ૧૦ સર્વદા પ્રહાયક ન કરવો, ૧૧ પુત્રનાં ભરણપોષણાદિ ન કરવાં, ૧૨ તળાવ વેચવું, ૧૩ બાગ વેચવો, ૧૪ સ્ત્રી વેચવી, ૧૫ બાળક વેચવાં, ૧૬ ભાઈનો ભાગ કરવો, ૧૭ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવું, ૧૮ અન્નાદિનો નાશ કરવો, ૧૯ ઇંધનમાટે લીલાં ઝાડ કાપવાં, ૨૦ નિષિદ્ધ પદાર્થો વેચવા, ૨૧ સ્ત્રીઆદિથી આજીવિકા ચલાવવી, ૨૨ રૂપાઆદિની ચોરી કરવી, ને ૨૩ નાસ્તિકતા રાખવી એ મુખ્ય ઉપપાતકોનાં નામો છે.

પ્ર૦ ૨૧૬ મો. મહાપાપોથી ને ઉપપાતકોથી દૂર રહેવામાં શા હેતુ છે ?

ઉત્તર. મહાપાપોમાં તથા ઉપપાતકોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી અંતઃકરણમાં પાપસંસ્કાર એકત્ર થવાથી તે મલિન થઈ જાય છે, ને એવું મલિન અંતઃકરણ શુદ્ધવ્યવહાર તથા મોક્ષસાધનોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની યોગ્યતાવાળું રહેતું નથી, માટે સમજીએ બંને પ્રકારનાં પાતકોથી દૂર રહેવું ઉચિત છે.

પ્ર૦ ૨૨૦ મો. વાણીના પ્રકાર, નામ, ને શરીરમાં તેમનાં સ્થાન કહો ?

ઉત્તર. વાણીના ચાર પ્રકાર છે. વૈખરી, મધ્યમા, પશ્યંતી, ને પરા એ તેમનાં નામો છે. વૈખરીનું મુખ્ય સ્થાન જીભ, દાંત, ને હોઠઆદિ મુખમાંના અવયવો છે, મધ્યમાનું સ્થાન કંઠનો મધ્યભાગ છે, પશ્યંતીનું સ્થાન હૃદય છે, ને પરાનું સ્થાન નાભી છે.

સમાપ્ત.

